

Universitat
de les Illes Balears

TREBALL DE FI DE MÀSTER

GESTIÓ DEL DOL A L'EDUCACIÓ SECUNDÀRIA. ANÀLISIS I PROPOSTES DE MILLORA.

Amparo Campins García

Màster Universitari en Formació del Professorat

(Especialitat/Itinerari d'Orientació Educativa)

Centre d'Estudis de Postgrau

Any acadèmic 2019-20

GESTIÓ DEL DOL A L'EDUCACIÓ SECUNDÀRIA. ANÀLISIS I PROPOSTES DE MILLORA.

Amparo Campins García

Treball de Fi de Màster

Centre d'Estudis de Postgrau

Universitat de les Illes Balears

Any acadèmic 2019-20

Paraules clau del treball:

Dol, educació secundària, propostes de millora.

Nom del tutor del treball :Pere Alzina Seguí

RESUM TFM I PARAULES CLAU:

El dol és una etapa de transició en la vida que ajuda a reequilibrar a la persona i a la família després de la mort d'un ésser estimat.

El present treball de final de Màster en primer lloc, pretén investigar i analitzar que és el que s'ha dit i fet a Espanya en temàtica de dol o mort a l'educació secundària, tant amb els professionals que hi treballen com amb els alumnes. A partir d'aquí, també s'explorarà com es treballa a l'educació secundària el tema del dol tant a Balears i en concret a Menorca i també, en diferents àrees tals com el suïcidi, ja que els índexs en la nostra comunitat són més elevats.

La tercera idea que seria pròpiament la meua proposta d'actuació serà, a partir de les bones pràctiques i altres actuacions analitzades i estudiades, afegir-ne algunes com a propostes de millora o estratègies alternatives per tal de contribuir al fet que aquests índexs de suïcidis que tenim a les Balears puguin baixar i també a millorar l'atenció i/o actuacions davant la pèrdua d'aquest ser estimat.

PARAULES CLAU: dol, suïcidi, investigar, educació secundària, propostes de millora.

ÍNDIX:

1. JUSTIFICACIÓ SOBRE L'ELECCIÓ DEL TEMA.....	7
2. OBJECTIUS DEL TREBALL.....	10
3. ESTAT DE LA QÜESTIÓ.....	11
1. QUÈ S'HA DIT SOBRE EL TEMA QUE ENS OCUPA.....	11
A) Teories, hipòtesis i preguntes que es plantegen en l'actualitat.....	12
B/ Conclusions principals.....	19
C) Buits o mancances que han trobat els autors en el sistema educatiu.....	22
D) El meu objecte d'investigació.....	25
2. RECURSOS EN L'ÀMBIT ESTATAL PER AL TREBALL DEL DOL A LA SECUNDÀRIA.....	26
3. RECURSOS EN L'ÀMBIT BALEAR PER AL TREBALL DEL DOL A LA SECUNDÀRIA.....	27
4. RECURSOS EN L'ÀMBIT INSULAR PER AL TREBALL DEL DOL A LA SECUNDÀRIA.....	29
4. DESENVOLUPAMENT DE LA PROPOSTA.....	33
1. QUÈ ÉS EL DOL?.....	33
1.1 Falsos mites sobre el dol.....	34
1.2 Què pot passar?.....	34
1.3 El Concepte de mort en infants adolescents.....	35
2. PAUTES GENERALS EN LA COMUNICACIÓ DE LA MORT EN ELS ADOLESCENTS.....	36

2.1 El dol al centre.....	36
3. PROPOSTES DE MILLORA EN EL TREBALL DEL DOL EN EL SISTEMA EDUCATIU.....	38
3.1) Propostes de millora en l'àmbit estatal.....	38
3.2) Propostes de millora en l'àmbit provincial (Illes Balears).....	40
3.3) Propostes de millora en l'àmbit local (Menorca).....	41
5. CONCLUSIONS.....	47
6. REFERÈNCIES.....	49
7. ANNEXES.....	51

1. JUSTIFICACIÓ SOBRE L'ELECCIÓ DEL TEMA:

JACK I LA MORT

Explica una llegenda anglesa que estant la mare de Jack debatent-se entre la vida i la mort, el seu fill va baixar a la platja propera a alleujar la seva tristesa. Tot d'una, una silueta alta i prima, es va acostar a ell, vestida amb una capa negra i la cara tapada, i li va preguntar per la Granja Beanstalk, que era on ell vivia. "Qui vol saber-ho?", va preguntar Jack. "La mort", va respondre la dama. Jack li va demanar que ho demostrerà ficant-se en una petita botella. La mort es va encongir fins a ficar-s'hi dins. Jack havia atrapat la mort i va tornar a casa feliç, on va trobar la seva mare totalment recuperada i amb molta gana. Quan Jack va començar a buscar menjar es va trobar que els animals no es morien i les verdures no podien sortir de l'hort. Els dies passaven i res no moria, tots tenien cada vegada més gana. I, a més, cada vegada hi havia més de tot, més mosques, més puces. "Tot això és molt estrany", va dir la mare, "Què has fet?". Jack va explicar-li que li havia passat. "Hauràs de traure la mort de l'ampolla", va seguir la mare. I així ho va fer. La mort li va dir: "Potser ara entens que no sóc enemiga de la vida, ja que, sense mi, no existiria. Som dues cares de la mateixa moneda, no podem existir l'una sense l'altra. "I es va acomiadar. Jack va tornar a la platja a mirar les onades anar i venir. En tornar a casa, va trobar la seva mare asseguda al seu balancí preferit, amb cara de serenor, morta. Recopilat per Tim Bowley al llibre *Semillas al viento* (Raíces, 2001).

He decidit analitzar i investigar aquest tema, ja que vaig veure, durant les pràctiques en el meu centre de secundària, va venir una psicòloga especialitzada amb el dol i em va dir que actualment no hi havia un protocol estandarditzat en actuacions preventives i/o pal·liatives al respecte i em va semblar sorprenent.

El dol i el seu abordatge em sembla, a tots nivells d'intervenció, fonamental per la salut emocional i el benestar de la persona, i em va semblar molt interessant i motivador el fet d'estudiar i fer recerca d'aquesta temàtica, per tal d'aportar el meu granet d'arena en la societat a on visc, ja que, un cop tinguéis tota la

informació recopilada, organitzada i estructurada del que s'està fent o s'ha fet a nivell nacional, podria veure què s'ha fet i que es podria realitzar, sobretot a nivell insular (illes Balears) i local(Menorca).

El treball d'intervenció l'enfocaré a Balears, més concretament a Menorca ja que vull aplicar el meu anàlisi en un sector concret de població perquè sigui més pràctic i aplicable.

Vaig consultar els índexs estadístics en concret del cas de suïcidi entre la població jove de Balears i em va semblar preocupant també, ja que tenim la mitjana més alta d'Espanya.

El suïcidi és la principal causa externa de mort a Espanya i la comunitat balear està per sobre de la mitjana. Segons dades de l'Institut Nacional d'Estadística, l'any 2017 es varen registrar 103 suïcidis a l'Arxipèlag (71 varen correspondre a homes i 32, a dones). La taxa balear és de 8,9 suïcidis per cada 100.000 habitants, mentre que l'estatal és de 7,9.

El nombre de persones que es va llevar la vida va incrementar, si es compara amb el de l'any anterior. El 2016 a les Illes Balears es varen registrar 92 suïcidis (68 a Mallorca, 17 a Eivissa i Formentera i 7 a Menorca): el 72,8% varen ser d'homes i el 27,2%, de dones. La taxa estatal en aquell moment va ser de 7,46 suïcidis per 100.000 habitants, mentre que la de les Illes Balears es va situar en 8,12.

El suïcidi és la primera causa absoluta de mort entre homes de 15 a 29 anys i la segona, després dels tumors, en dones d'aquest mateix rang d'edat. ("La taxa balear de suïcidis és un punt superior a l'estatal," n.d.)

Veure aquestes dades, encara em va reforçar més la idea de triar la temàtica del dol i /la mort d'aquest TFM i a proposar la segona línia d'actuació que seran les propostes de millora en les actuacions als centres de secundària tant a Balears com en concret a Menorca, ja que vull contribuir a aquests índexs baixessin, o si mes no, almenys a veure com es treballa en concret aquest tema des dels centres per tal de poder proposar, un cop revisada i analitzada

tota la bibliografia i eines que tenim a nivell nacional, oferir algunes propostes de millora als 3 àmbits.

Ho faré de forma més general en l'àmbit estatal i provincial i una mica més en concret, a Menorca, proposant algunes metodologies d'actuació i la seva possible avaluació, per tal de potser participar, amb el meu granet d'arena, al fet que aquests índexs tan alarmants puguin descendir.

2. OBJECTIUS DEL TREBALL:

Els principals objectius del treball són:

- Recerca d'informació i/o referències sobre el treball del dol a l'educació secundària a l'Estat Espanyol, conèixer la realitat i l'estat de la qüestió en aquesta matèria en l'àmbit estatal.
- Investigació i anàlisi de com es treballa a l'educació secundària el tema del dol a Balears i a Menorca.
- Investigació i anàlisi de com es treballa a l'educació secundària el tema en concret del suïcidi a les Balears.
- Afegiment o aportació d'algunes propostes de millora o estratègies alternatives per al treball del dol i/o del suïcidi des de les escoles (secundària), segons l'observat a la recerca d'informació i corresponent anàlisi de l'obtingut, per tal de contribuir al fet que aquests índexs de suïcidis que tenim a les Balears tan elevats puguin baixar.
 - Propostes de millora de manera més general als àmbits estatal i provincial.
 - Aprofundiment en l'àmbit local (Menorca), proposant actuacions o propostes de millora més concretes, definint la metodologia l'avaluació de manera senzilla.

3. ESTAT DE LA QÜESTIÓ:

En primer lloc i per tal d'organitzar i explicar bé tota la informació i la recerca realitzada, he decidit que organitzaré el tema de l'estat de la qüestió partint d'una anàlisi i exposició dels recursos, treballs i altres materials que s'han realitzat en l'àmbit estatal referent al tema del dol a la secundària.

En segon lloc, continuaré explicant les eines, materials i organismes que poden trobar en l'àmbit estatal, autonòmic que ajuden i assessoren els centres educatius i ja per acabar, explorarem com es treballa en concret a Menorca des dels centres de secundària i també mostrant quins recursos tenim.

1. QUÈ S'HA DIT SOBRE LA QÜESTIÓ QUE ENS OCUPA EN L'ÀMBIT ESTATAL:

En aquest apartat exposaré les idees principals dels autors que més llibres i articles han publicat a l'estat espanyol partint de 3 grans blocs des de l'actualitat (2019) als més antics (fins a 2009):

A/ Teories, hipòtesis i preguntes que es plantegen en l'actualitat

B/ Conclusions principals

C) Buits o mancances que han trobat els autors en el sistema educatiu.

Pel que fa a l'àmbit estatal hi ha molta bibliografia associada al treball del dol a la secundària.

He fet una recerca exhaustiva de la temàtica del dol relacionada amb la secundària a Espanya a Google Scholar, Dialnet plus i a la biblioteca de la UIB i he obtingut una bibliografia bastant extensa de llibres, guies, articles i investigacions, igual que també propostes d'intervenció tant a nivell preventiu com pal·liatiu.

A continuació us presento un resum de la informació obtinguda:

A) Teories, hipòtesis i preguntes que es plantegen en l'actualitat:

El treball més recent que podem trobar en matèria de dol a la secundària ve de la mà de De la Herrán Gascón i alguns dels seus col.laboradors el 2019.

En Aquest article de l'autor *¿Está la muerte en el currículo español?*, presenta una recerca de diagnòstic respecte a la inclusió de la consciència de mort en el currículum español (De La Herrán Gascón, Rodríguez Herrero, & De Miguel Yubero, 2019).

També de la mà de De la Herrán Gascón el 2019 trobem també un altre article *Antecedentes internacionales de la Pedagogía de la muerte*, en el qual els autors presenten una revisió teòrica dels antecedents internacionals de la pedagogia de la mort:

La mort és un fenomen universal i perenne per a l'ésser humà. Malgrat això, la pedagogia de la mort és un tema tabú a les escoles. No s'ha pres consciència del seu valor formatiu. Les recerques i propostes són aïllades, si bé articulen una base teoricopràctica important per a desenvolupar una possible pedagogia de la mort.(De La Herrán Gascón et al., 2019)

En aquest article es presenta una revisió teòrica dels antecedents internacionals de la pedagogia de la mort. S'han revisat articles publicats en revistes científiques d'impacte, revistes de difusió en educació, tesis doctorals, llibres, capítols de llibre, així com conferències, comunicacions i ponències en congressos o jornades científiques.

Com a gran aportació també al coneixement de la matèria destaca l'aportació de la tesina d'Anabel Ramos Pla *Pedagogia de la mort: percepcions i necessitats formatives que té el professorat d'escoles i els aprenents de mestre pel que fa a la pedagogia preventiva sobre la mort, a la Universitat Autònoma de Barcelona* el 2019. (Ramos Pla, Gairín Sallán, Camats, & Aplicada., 2019)

Aquesta tesi aborda l'explicació de com la manera de dissenyar, organitzar i posar en escena una pedagogia de caràcter preventiu de la mort és un repte i una necessitat a l'educació del segle XXI:

Es pretén donar una visió àmplia de la pedagogia preventiva sobre la mort: des dels seus inicis filosòfics, passant per les diverses concepcions culturals fins a la seva comprensió i treball des de la pedagogia i la psicologia.

En la societat del segle XXI imperen grans canvis a grans velocitats. Per aquest motiu és necessari que els docents renovin i innovin les seves pràctiques educatives. Tanmateix, aquest fet no és motiu per oblidar diversos aspectes vinculats a la pedagogia de la mort. Un dels principals motius és el cultiu emocional per la normalització educativa del concepte de mort.

És per això que confirmem la necessitat i la importància de la formació del professorat pel que fa a la pedagogia preventiva sobre la mort. Si es normalitzés la mort com a part de la vida, així com les diverses reaccions emocionals que comporta, segurament s'evitarien moltes malalties de caràcter psicològic.

Per aquest motiu, en aquesta tesi s'aporten diferents fonaments que inciten a repensar i reflexionar sobre l'esmentada pedagogia als centres escolars, atès que és pràcticament inexistent, tot i que és de vital importància. (Ramos Pla et al., 2019)

El 2016 Ernesto Colomo Magrana amb el seu article *Pedagogía de la muerte y proceso de duelo. Cuentos como recurso didáctico*, presenta més material i metodologies per treballar el dol a les escoles. Fa una reflexió sobre el tema de la mort i la superació positiva de les situacions de dol, aportant una proposta per a la Pedagogia de la Mort en la qual s'utilitzin els contes com a recurs didàctic. L'ús dels contes com a material educatiu es fonamenta en les seves possibilitats per a la reflexió, l'augment de la nostra confiança i la comprensió del fenomen de la mort com un procés més de la vida. (Colomo Magaña, 2016).

Amb el llibre *Educar y vivir teniendo en cuenta la muerte* que publiquen el 2015, De la Herrán i alguns col.laboradors també ofereix una contribució pràctica perquè la mort deixi de ser una cosa estranya en l'educació:

S'escriu amb l'esperança que de la seva lectura germinin reflexions, propostes i experiències que ajudin a desenvolupar un coneixement col·lectiu i cultural més ampli que faci que els arquitectes del futur sàpiguen donar-li lloc a la mort.

L'obra es dirigeix als educadors i pares que sentin inquietud per saber com abordar aquest tema amb els seus alumnes i fills.(Herrán Gascón, 2015)

També en aquest article del 2015 que es titula *Pedagogía de la muerte mediante aprendizaje servicio*”, De la Herrán juntament amb alguns col.laboradors, fa també algunes aportacions ben interessants sobre el tema de la mort:

La inclusió de la mort en l'educació com a element formatiu és encara un repte emergent. La seva introducció didàctica podria, en la nostra opinió, contribuir al desenvolupament d'una educació que inclogui «temes radicals o perennes», entenent per tals els que, com el que es presenta, no es demanden, no estan expressament integrats en els currículums ni en els projectes pedagògics dels centres i són essencials per a la formació.

D'acord amb això urgeix especialment generar metodologies didàctiques que puguin afavorir el seu tractament educatiu. L'aprenentatge servei (AS) pot afavorir aspectes tan rellevants en l'educació actual com la formació ciutadana, l'acció solidària o la responsabilitat social. La seva vinculació amb l'acció social entronca amb una de les possibles finalitats de la Pedagogia de la Mort, que és formar ciutadans que considerin la finitud com a condició humana des de la qual orientar valors vitals per a la millora social. (Rodríguez Herrero & Cortina Selva, 2015).

El 2015 també el mateix autor, de la Herrán, presenta aquest llibre *Pedagogía radical e inclusiva y educación para la muerte*. El llibre és una recopilació del treball realitzat per l'autor des de fa vint-i-tres anys. Es tracta d'una denominació recent d'una progressiva construcció epistemològica que ha estat

realitzant l'autor sobre la combinació de l'enfocament radical i inclusiu de la formació, la Pedagogia de la mort i la Pedagogia.

A continuació us presento un breu resum de l'autor Herrán Gascón que parla precisament sobre l'error en l'enfocament d'explicar la mort:

La nostra és una societat estranya, única en el regne animal. El seu existir es puja en molta mort provocada. Mort no natural, tant d'altres espècies com de la pròpia, que amplifica a través dels mitjans. Els mitjans la comuniquen amb una intencionalitat informativa. Però a més ho fan amb una intencionalitat avaluativa i formativa, orientada a la prevenció, perquè en el futur no torni a ocórrer tanta catàstrofe ni tanta mort. La nostra vida quotidiana està banyada en la faceta més execrable de la mort. Per a potenciar la seva intensitat, la creativitat d'alguns és crucial.

És un fet que la mort no és estranya al nen o al savi. En la franja mitjana, en la consciència ordinària, composta per grans masses de població adulta mal educada, batega el major problema pedagògic. En els curriculum, la mort no apareix, darrere de tanta mort. Els sistemes i centres educatius, en general, té mala premsa. La mort s'exclou d'una educació que es qualifica d' inclusiva, com s'aparta al mort de la vista, de la ciutat, de la vida. No obstant això, fer-ho és obertura i contradictori. L'escola–i la universitat (llegeixi's: ensenyament, recerca, extensió-servei, gestió, consciència) forma part d'ella–hauria d'ocupar-se del que més importa a l'ésser humà. Però no tot l'important és demanda. (Herrán Gascón, 2015).

Es tracta d'una denominació recent d'una progressiva construcció epistemològica que ha estat realitzant l'autor sobre la combinació de l'enfocament radical i inclusiu de la formació, la Pedagogia de la mort i la Pedagogia.

A continuació us presento un breu resum de l'autor Herrán Gascón que parla precisament sobre l'error en l'enfocament d'explicar la mort:

La nostra és una societat estranya, única en el regne animal. El seu existir es puja en molta mort provocada. Mort no natural, tant d'altres espècies com de la

pròpia, que amplifica a través dels mitjans. Els mitjans la comuniquen amb una intencionalitat informativa. Però a més ho fan amb una intencionalitat avaluativa i formativa, orientada a la prevenció, perquè en el futur no torni a ocórrer tanta catàstrofe ni tanta mort. La nostra vida quotidiana està banyada en la faceta més execrable de la mort. Per a potenciar la seva intensitat, la creativitat d'alguns és crucial.

És un fet que la mort no és estranya al nen o al savi. En la franja mitjana, en la consciència ordinària, composta per grans masses de població adulta mal educada, batega el major problema pedagògic. En els currículum, la mort no apareix, darrere de tanta mort. Els sistemes i centres educatius, en general, té mala premsa. La mort s'exclou d'una educació que es qualifica d' inclusiva, com s'aparta al mort de la vista, de la ciutat, de la vida. No obstant això, fer-ho és obertura i contradictori. L'escola–i la universitat (llegeixi's: ensenyament, recerca, extensió-servei, gestió, consciència) forma part d'ella–hauria d'ocupar-se del que més importa a l'ésser humà. Però no tot l'important és demanda. (Herrán Gascón, 2015).

El 2014, Elisabeth Ranzanz Reyes presenta la tesi doctoral a la Universitat Complutense de Madrid titulada *La muerte en la construcción de la identidad personal. Intervenciones educativas en la E.S.O.*

En aquesta recerca, Ranzanz pretén donar suport als estudis precedents que defensen la inclusió del tema de la mort en el currículum oficial del nostre sistema educatiu:

El valor formatiu del constructe de la mort resideix en la influència que l'experiència emocional de la pèrdua exerceix en el desenvolupament de la nostra identitat.

Aquest estudi té per objecte analitzar experiències pedagògiques sobre la mort amb el propòsit d'elaborar una proposta d'intervenció en l'àmbit tutorial que afavoreixi l'adquisició de competències relacionades amb la mort i el dol, així com fomentar la normalització del tema en l'àmbit educatiu formal atès el procés de desenvolupament de la identitat emocional de l'alumnat.

En la convicció que la inclusió del tema de la mort en l'educació és, en definitiva, educar per a afrontar la vida, per a gaudir de manera responsable de

les experiències que d'una altra forma ens precipiten en una espiral de contrasentits, l'educació per a la mort des de l'àmbit de l'educació emocional pot ser un mitjà a través del qual les finalitats de l'educació s'adeqüin a la realitat de la pràctica educativa. Partirem de les precedents recerques que avalen la necessitat d'adequar les finalitats educatives recollides en la normativa educativa vigent, referents a la contemplació del desenvolupament emocional dels discents com a part fonamental del desenvolupament integral de l'individu, amb el posterior desenvolupament teòric recollit en el currículum així com la seva pràctica a l'aula. (Ransanz Reyes, 2014).

El 2013 l'autora Itziar Fernandez, va publicar un llibre *El Joan S'ha Mort: Conte i guia per acompanyar els nens i els adolescents en el dol i la comprensió de la mort*. En aquest estudi l'autora parla que hem de concebre la mort com una part de la vida:

La mort és part de la vida, però a la nostra societat la mort és un tema tabú. Per això sovint ens falten eines per tractar un tema tan delicat, més encara si el nostre interlocutor és un nen. Perquè..., cal parlar d'això amb ells? Com els expliquem la malaltia o la mort d'un ésser estimat? Com podem acompanyar-els en el seu procés de dol? Què és més traumàtic: parlar-ne o fer com si no passés res? (Fernandez & Fernandez, 2014)

Com l'autora proposa en el seu llibre també:

Lluny de traumatitzar-los els donem eines per afrontar una experiència que tard o d'hora han de viure. Els nens observen les conductes dels adults i capten indicadors del fet que quelcom no marxa amb normalitat; situacions emocionals, sense ser-ne del tot conscients o sense poder catalogar-les més enllà d'una sensació, i que provoquen inquietud i malestar als quals no poden donar sortida perquè els adults de vegades no en són receptors o no hi poden posar nom. (Fernandez & Fernandez, 2014)

El 2011 En el seu llibre *Pedagogia de la mort a través del cinema*, Mar Cortina i Agustín de la Herrán fan una intensa proclama de la necessitat d'una educació de la consciència a les edats més primerenques.

En la primera part de l'obra Agustín de la Herrán fonamenta una pedagogia i una didàctica de la mort amb una sèrie d'arguments complementaris contextuals com la immaduresa social generalitzada, que defineix el context exterior, i la por, la superficialitat, la indiferència o l'egocentrisme, que defineixen el context interior i exterior.

Ens remet també a un sistema d'arguments per a la concepció i el desenvolupament de l'educació i de l'ensenyament formatiu des d'una perspectiva complex-evolucionista:

La mort com a necessària per a la evolució de la consciència i com orientadora de la vida. Els arguments de tipus metodològic són molt de cap de bestiar: els nens saben de la mort, hi ha diversos conceptes de mort rellevants per a la formació, i aquests condicionen l'actitud i l'obertura personals.(Cortina Selva & Herrán, 2011)

El professor de la Herrán planteja, finalment, una pedagogia de la mort no tant pal·liativa com educativa, aplicada a la pràctica de la tutoria que especifiqui a través de la descripció de diversos casos de pèrdues significatives, amb la metodologia didàctica de l'acompanyament educatiu. El 2009 amb *Propuestas para anticiparse al duelo*, De la Herrán i alguns dels seus col·laboradors van presentar diferents recursos i activitats per a parlar a l'aula sobre la mort, entesa d'una manera laica i normalitzada, i descobrir així els valors que l'envolten.

També com a recurs interessant per al treball del dol a la secundària hi trobem de la mà d'Antonia Ramis Oliver, des del Grup d'Intervenció Psicològica en Emergències i Catàstrofes del Col·legi Oficial de Psicologia de les Illes Balears (GIPEC IB) un Protocol d'actuació en centres educatius, que és una guia breu i esquemàtica per l'assessorament i la intervenció en aquests casos:

És una guia que pretén ajudar al professorat a donar una resposta adequada a les pèrdues dels éssers estimats, amb unes pautes mínimes perquè el centre planifiqui el conjunt d'accions a realitzar davant una situació de pèrdua en estreta relació amb les famílies. (Ramis Oliver, n.d.)

Finalment el 2006, Herrán, juntament amb Cortina, escriuen un dels seus primers llibres sobre la temàtica del dol i com treballar-lo o introduir-lo a les escoles. *La muerte y su didáctica. Manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria*. Amb aquest llibre pretenen, des de les seves recerques en Infantil, Primària i Secundària desenvolupades des de 1998, compartir coneixements i propostes sobre la pràctica de l'Educació per a la Mort:

En els darrers anys han abundat les reflexions sobre la necessitat d'abordar en els currículums que imparteixen les nostres escoles, matèries o continguts transversals molt variats i de molt diferent naturalesa. Tenim així propostes educatives destinades a l'Educació per a la salut, l'Educació sexual, l'Educació viària i molts altres eixos transversals que, teòricament, tenen en comú la finalitat de preparar als nostres fills o als nostres alumnes “per a la vida”. És curiós que, per contra, siguin molt escassos els treballs destinats a preparar-los “per a la mort”. Una explicació possible és que en aquest tema, com en tants uns altres, l'educació–i especialment l'educació escolar–va amb retard, camina a la saga de la realitat. (Herrán Gascón & Cortina Selva, 2006)

B) Conclusiones principals:

A continuació present les conclusions principals que aquests mateixos autors que he anat citant fins ara han pogut observar a partir dels seus estudis i investigacions.

Gascón i els seus col.laboradors el 2019 veuen que, entre altres, hi ha una absència de pedagogia de la Mort en les competències clau i en els principis i finalitats de l'educació:

Detectem la presència d'elements curriculars assimilables a la Pedagogia de la mort en totes les etapes educatives i en àrees de coneixement com a Ciències de la Naturalesa, Ciències Socials, Humanitats i Arts, si bé no de manera planificada, és a dir, amb la intenció d'educar en la consciència de mort.

Així mateix, s'observa la seva absència en les finalitats i principis de l'educació o en les competències clau. El mapa que llança la recerca dedueix llacunes. (Gascón, Rodríguez Herrero, & De Miguel Yubero, 2019).

A partir de la tesina d'Anabel Ramos també s'extreuen les conclusions sobre l'estudi realitzat a la ciutat de Lleida, entre les que destaquen:

- La poca formació que realitza el professorat en actiu en pedagogia preventiva sobre la mort, i també la poca oferta educativa que dona la universitat.
- Hi ha una voluntat de part del professorat, així com dels estudiants de grau, qui consideren la necessitat d'una posada en marxa d'una pedagogia preventiva sobre la mort a l'escola, encara que la mateixa, sigui el gran tabú social i educatiu del segle XXI.(Ramos Pla et al., 2019)

A partir dels diversos treballs i estudis de Herrán i els seus col.laboradors s'extreuen també les següents conclusions:

- La importància d'introduir la Pedagogia de la Mort en l'educació.
- Subratllar les possibilitats dels contes com a recurs pedagògic per a abordar-les.
- L'aprenentatge servei com a proposta metodològica d'una possible Pedagogia de la Mort, destacant-se que es necessita d'una formació del professorat de qualitat.

Al 2015 Herrán i els seus col.laboradors el 2015 extreuen les principals conclusions sobre el tema de la mort en el camp educatiu:

La Pedagogia s'està perdent el millor de l'educació. El millor és el més pròpiament formatiu. Això no sembla advertir-se. Un dels majors errors de la Pedagogia i de la Didàctica és polaritzar-se en la pràctica educativa i en l'alumne comprès com a centre de l'educació. La reflexió sobre la pràctica és una acció superficial sobre un efecte de la formació. I l'alumne és només un

centre entre molts, com explica la «teoria de la mora». És impossible encertar així. Una educació desenvolupada exclusivament prenent com a centre a l'alumne no produirà efectes duradors ni de gran importància. La Pedagogia no es deté prou en el que subjau essencialment ni afecta al fenomen educatiu. (Herrán Gascón, 2015)

A través de la metàfora de l'arbre, H.Gascón argumenta que:

Si ens oblidem de les arrels, si deixem de ser conscients d'elles i no les coneixem ni nodrim, l'ésser sencer es ressentirà i acabarà malvivint o morint. Això és, una mica, el que ocorre amb l'educació.

Sense incorporar a la consciència, a la ciència i a l'ensenyament els temes o reptes radicals, la Pedagogia en general i la Didàctica en particular seran disciplines incompletes i contradictòries.(Herrán Gascón, 2015)

Considera també que és necessari redefinir l'educació i la formació. Argumenta que l'aprenentatge significatiu és insuficient com a finalitat didàctica, el troba incomplet i poc formatiu. També argumenta en el seu llibre que el fonament de l'educació de la raó és el coneixement i el dubte que el constitueix. Diu que el dubte és el suport més fiable del coneixement. És la molècula de la consciència i, per això, el màxim comú divisor de la ciència i l'ensenyament. Sense consciència, tota acció educativa està ofuscada, desnortada. Sense dubte, argumenta, no avançariem, que hi hauria paràlisi i adoctrinament. Pensa que sense aprofundir a l'ésser, no hi ha ensenyament de qualitat i que sense la seva inclusió epistemològica en una educació i pedagogia de la consciència, la Pedagogia de la mort serà una disciplina tan atractiva i superficial com completament inútil:

La mort i l'educació estan massa saturades de vida. Per això se sosté aquest disbarat que cal educar per a la vida. Per què tant d'èmfasi a educar per a la vida? L'educació per a la vida és un contrasentit, perquè és completament insuficient i pedagògicament contradictori. Per a la vida eduquen els hipopòtams, els lleons, les formigues... Ho fan molt millor que l'ésser humà, el resultat del qual és poc més que una calamitat exterior (social) i interior (formativa)(Herrán Gascón, 2015)

Segueix amb l'afirmació que des de la nostra perspectiva cal un canvi del canvi en Pedagogia que abasti tant l'exterior com l'interior. Que per a canviar l'exterior, no hi ha altre lloc on començar que des de nosaltres mateixos ja que, dins de nosaltres és a on hi podem trobar la consciència i l'autoconeixement.

Per a aconseguir aquesta repte diu que hem de començar per cada persona i especialment pels professionals de l'educació: investigadors, polítics, professors, pares, mitjans de comunicació, alumnes, etc.

Acaba el seu discurs dient que actualment ens trobem en una societat egocèntrica i immadura envers d'estar en una societat del coneixement i que aquesta educació per a la mort potser ens podria ajudar a tenir aquesta educació tan necessària de la consciència humana.

Educar la consciència és compensar, des del coneixement, el pensament fragmentari, feble i per a la parcialitat propi de la consciència ordinària. (Herrán Gascón, 2015)

C) Buits o mancances que troben els autors en el sistema educatiu:

En aquest darrer apartat, i a partir de totes les conclusions obtingudes d'acord amb els diferents autors principals, exposaré per tant, els principals buits o mancances que ells han observat que falta en el treball del dol o la mort en el sistema educatiu:

1. No hi ha al currículum una intenció d'educar en la consciència de la mort.
2. Absència en les finalitats i principis de l'educació o en les competències clau.
3. La pedagogia de la mort és un tema tabú a les escoles.
4. No s'ha pres consciència del seu valor formatiu.
5. Les recerques i propostes són aïllades.
6. Necessitat d'una posada en pràctica d'una pedagogia preventiva sobre la mort a l'escola, ja que aquesta és el gran tabú social i educatiu del segle XXI.

7. Confirmem la necessitat i la importància de la formació del professorat pel que fa a la pedagogia preventiva sobre la mort, per tal d'evitar moltes malalties de caràcter psicològic.

8. Poca oferta educativa que s'ofereix temàtica a la universitat.

9. La inclusió de la mort en l'educació com a element formatiu que encara és un repte a assolir.

10. Els coneixements sobre la mort o el dol no es demanden, no estan expressament integrats en els currículums ni en els projectes pedagògics dels centres i són essencials per a la formació.

11. Necessitat de formar ciutadans que considerin la finitud com a condició humana des de la qual orientar valors vitals per a la millora social.

12. En la franja mitjana, en la consciència ordinària, composta per grans masses de població adulta mal educada, batega el problema més gran pedagògic.

13. Una educació desenvolupada exclusivament prenent com a centre a l'alumne no produirà efectes duradors ni de gran importància. La Pedagogia no es deté prou en el que subjau essencialment ni afecta al fenomen educatiu.

14. Engreixem la societat de l'egocentrisme o de la immaduresa. Lluny queda la societat de l'educació i la consciència. Una possible educació per a la mort podria ser l'atri d'una educació de la consciència. 15. Sense incorporar a la consciència, a la ciència i a l'ensenyament els temes o reptes radicals, la Pedagogia en general i la Didàctica en particular seran disciplines incompletes i contradictòries.

16. Necessitat d'adequar les finalitats educatives recollides en la normativa educativa vigent, referents a la contemplació del

desenvolupament emocional dels discents com a part fonamental del desenvolupament integral de l'individu.

17. La mort és un tema tabú. Per això sovint ens falten eines per tractar un tema tan delicat, més encara si el nostre interlocutor és un nen.

18. Una pedagogia de la mort no tant paliativa com educativa.

19. En els últims anys han abundat les reflexions sobre la necessitat d'abordar en els currículums que imparteixen les nostres escoles, matèries o continguts transversals molt variats i de molt diferent naturalesa. És curiós que, per contra, siguin molt escassos els treballs destinats a preparar-los "per a la mort".

20. L'educació per a la mort no pot plantejar-se d'una manera aïllada, sinó que ha d'incardinar-se en un projecte de molt més ampli abast.

A l'**ANNEX 1** podreu consultar un altre bloc o apartat addicional d'aquests 3 que he anat presentant a on es pot consultar o desenvolupo la metodologia utilitzada pels autors de tots els articles i llibres que he anat esmentant fins ara.

També a l'**ANNEX 2** podreu trobar una informació més detallada sobre els autors que he anat comentant fins ara, tals com el seu currículum, diversos llistats de publicacions més destacades així com diversos enllaços d'entrevistes i treballs seus destacats.

2. EL MEU OBJECTIU D'INVESTIGACIÓ:

Tal com he comentat als objectius en el treball, la meva investigació es centra en:

- La recerca i recopilació d'informació i/o referències sobre el treball del dol a l'educació secundària a l'Estat Espanyol, conèixer la realitat i l'estat de la qüestió en aquesta matèria en l'àmbit estatal.
- L' investigació i posterior anàlisi de com es treballa a l'educació secundària el tema del dol a Balears i en concret a Menorca.
- L' investigació i anàlisi de com es treballa a l'educació secundària el tema en concret del suïcidi a les Balears.
- L'aportació d'algunes propostes de millora o estratègies alternatives per al treball del dol i/o del suïcidi des de les escoles (secundària)d'acord amb l'observat en la recerca, per tal de contribuir que aquests índexs de suïcidis que tenim a les Balears tan elevats puguin baixar.
 - Propostes de millora de manera més general als àmbits estatal i provincial.
 - Aprofundiment en l'àmbit local (Menorca), proposant actuacions o propostes de millora més concretes, amb la seva metodologia i avaluació.

3. RECURSOS EN L'ÀMBIT ESTATAL PER AL TREBALL DEL DOL A LA SECUNDÀRIA:

1. La plana web del Ministeri d'Educació i Formació Professional, a través del seu Observatori Nacional de Convivència”.

Té un cercador a on pots consultar diversos temes relacionats en l'àmbit educatiu.

Si busques amb la paraula dol, apareix un considerable llistat de llibres, revistes i altres materials prou interessants pel treball del dol amb els joves. S'ha que dir però, a tenir en compte, que hi ha molt més material a treballar en l'etapa infantil que en l'etapa de secundària.

En Concret, pel que fa a la mort per suïcidi, hi ha també un recurs molt interessant d'aquesta fundació:

2.”La Fundación Española para la Prevención del Suicidio”:

És una institució sense ànim de lucre privada i independent registrada en el *Registre de Fundacions del Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat*.

La Fundació ha creat l' **Observatori del Suïcidi** amb l'objectiu de mantenir, analitzar i difondre les dades sobre la conducta suïcida A Espanya, de manera que serveixi com a punt de partida per a la seva prevenció i disminució.

Recursos que ofereix la Fundació:

a) **Formació de professionals en prevenció del suïcidi:** Disposa d'una àmplia oferta de Màsters, cursos presencials i en línia sobre el tema del suïcidi i el seu abordatge en l'àmbit preventiu i pal·liatiu.

b) **Difusió de coneixement sobre la conducta suïcida:** a través de l'Observatori de Suïcidi, centre de documentació sobre conducta suïcida, un manual de prevenció, etc.

c) Recolçament als supervivents: La Fundació ha editat el llibre *La pérdida inesperada. El duelo por suicidio de un ser querido*.

d) El.laboració de plans de prevenció: La Fundació ha recolçat com a secretària tècnica l'elaboració dels plans de prevenció del suïcidi de Galícia y del País Basc.

e) Desenvolupament de plans de prevenció: La Fundació ha desenvolupat 'Prevensuic', la primera app en espanyol i portuguès per a la prevenció del suïcidi.

En l'**ANNEX 3** podreu trobar una informació més ampliada sobre aquesta recerca.

4. RECURSOS EN L'ÀMBIT BALEAR PER AL TREBALL DEL DOL A LA SECUNDÀRIA

Per tal d'obtenir una informació més detallada i personalitzada sobre el tema, vaig escriure un correu electrònic al Director de l'Institut de Convivèxit de la Conselleria d'Educació, Jaume Font i li vaig demanar el que es fa per prevenir o pal.liar el dol entre els joves i des dels centres.

A continuació exposaré les idees principals de com es treballa a nivell autonòmic tal com en van explicar a Convièxit, exposant de manera esquemàtica els organismes implicats més importants.

1. La Conselleria d'Educació, a través dels seus departaments Convivèxit, Atenció a la Diversitat i de l'Equip d'Alteració del Comportament:

A) CONVIEXIT (Institut per a la Convivència i l'Èxit escolar):

L'Institut per a la Convivència i l'Èxit Escolar és un centre a on es poden realitzar consultes que pertany al GOIB que té com a objectiu millorar la convivència escolar de les Illes Balears.

Des de Convivèxit ens diuen que les maneres d'actuar depenen molt del centre, de la causa del dol, de qui és la persona que lidera el procés (tutor/a, orientador/a, etc.) però que bàsicament es solen utilitzar aquests recursos.

Els centres quan necessiten assessorament més personalitzat o concret, criden i el personal assessor tècnic docent, pot fer una atenció i seguiment més personalitzat.

Què és el que es fa i s'ha fet des de la Conselleria:

- S'ha començat a revisar i crear protocols d'actuació a les escoles i a organitzar la formació a professionals de l'educació per tal de poder oferir suport psicològic a iguals d'infants i joves que han mort per suïcidi, donar pautes de detecció per a familiars, alumnat i docents, i per tal de posar en marxa programes formatius per a orientadors i programes de suport a familiars d'infants i joves que hagin realitzat temptatives.
- En l'àmbit de la sensibilització, en 2018 s'han dut a terme nombroses xerrades divulgatives dirigides a la població amb l'objectiu de donar a conèixer el problema, trencar el silenci i eliminar la càrrega d'estigma i el tabú que suscita el suïcidi.

Durant les xerrades s'ha parlat sobre els mites, els senyals d'alarma i sobre com tractar el tema de manera adequada i preventiva.

2. Col·legi Oficial de Psicòlegs, que ofereixen la seva ajuda, a través dels equips d'emergència del 112 de cada Illa:

Quan és un cas d'una mort o pèrdua per una situació traumàtica sobreenvenuda, hi ha un conveni de col·laboració amb Col·legi Oficial de Psicòlegs, que ofereixen la seva ajuda, a través dels equips d'emergència del 112 de cada Illa.

3. Servei de Consulta jove:

La majoria de Centres d'Educació Secundària a les Balears, tenen aquest servei.

El personal metge i d'infermeria es traslladen setmanalment als centres on atenen de forma confidencial totes aquelles consultes de l'alumnat que ho necessiti en l'àmbit de la salut.

És una bona eina per identificar i poder derivar casos.

4. Programa "Coreducasalutmental", de col.laboració i feina en equip entre EDUCACIÓ i IBSMIA:

És una coordinació entre Salut i Educació per donar resposta a tots aquells casos de Salut Mental que es poden donar a un centre educatiu.

Són simples reunions de coordinació entre Salut mental i Coeducació.

5. Observatori del Suïcidi de les Illes Balears:

La Fundació Salut Mental Espanya per a la prevenció dels trastorns mentals i el suïcidi ha creat l'Observatori de Suïcidi amb l'objectiu de mantenir actualitzada, analitzar i divulgar la informació que sobre aquest problema existeix a Espanya, especialment sobre la seva magnitud epidemiològica i impacte social i sobre les experiències i estratègies per a la seva prevenció.

En l'ANNEX 4 podeu trobar una informació amb més detall i més ampliada sobre els diferents recursos.

5. RECURSOS EN L'ÀMBIT INSULAR O LOCAL PER AL TREBALL DEL DOL A LA SECUNDÀRIA:

Podem observar que des de les Illes Balears en conjunt ja tenim o hi ha diversos recursos o serveis que s'encarreguen de facilitar, donar suport o ajudar en l'àmbit preventiu i pal.liatiu.

En l'àmbit local (Menorca), em vaig posar en contacte amb una de les orientadores d'un Institut de Maó per a demanar-li el procediment que segueixen ells en cas que vulguin informació, assessorament i /o ajuda tant en el cas d'obtenir els recursos.

És a dir, quin procediment o passes segueixen a l'hora de treballar el dol al curs escolar de forma preventiva, o al moment en què es dona in situ una situació de dol, en totes les àrees que aquest fet comporta tant en l'àmbit preventiu com pal.liatiu.

També vaig consultar a una psicòloga de la illa especialitzada en temàtica de dol la qual també és l'encarregada de dinamitzar i presentar els tallers que ofereix el Consell Insular als centres educatius.

A continuació per tant, presentaré tant els recursos humans com els organismes dels quals disposem a Menorca per a la gestió o treball del dol a secundària.

En primer lloc explicaré les actuacions i informació obtinguda a través d'aquestes dues professionals i després citaré els recursos que tenim en concret a Menorca.

L'orientadora del centre Cap de Llevant de Maó, Miriam Sánchez diu que des del seu Institut es basen en les indicacions de Convivèxit i també, utilitzen una guia que els va passar la psicòloga del Mateu Orfila que es diu *BIDEGUIN GUIA DUELO CENTRO ESCOLAR*

Per altra banda, els tallers, xerrades i sessions individuals que ells fan són a través del programa *Salut Jove* del Consell Insular de Menorca.

Belén Calafell, la psicòloga especialitzada en dol de Ciutadella, la qual també vaig consultar, ens va indicar que, a causa de les altes demandes de l'atenció dels seus serveis especialitzats, a petició del Consell Insular de Menorca, ha estat realitzant una recerca i anàlisi dels recursos, una descripció de les dades, conclusions, necessitats no cobertes i propostes de millora en el tema del dol.

La segona part de la recerca ha estat elaborar una Guia d'Actuació des dels Centres Educatius. (el març de 2020, falta l'aprovació de tots els organismes implicats, que està aturat a causa del confinament per el virus Covid-19)

Explica que la situació en referència a un Protocol o Guia d'Actuació estandarditzat per a l'atenció dels infants i adolescents davant la pèrdua d'una persona estimada com a tal, no estava descrit fins al moment.

Així i tot, des de totes les àrees implicades (Salut, Educació i S.Socials) quan hi ha una situació de mort on infants o adolescents es veuen afectats, sí que porten a terme accions aïllades.

És a dir, d'una manera o altra si es fa un acompanyament i atenció, però faltava una coordinació, unes pautes generalitzades, un llistat de recursos i professionals que tots puguem compartir, una part de teoria i justificació de per què és important tenir un guió a seguir.

A partir de comptabilitzar les diferents demandes i necessitats que li arriben constantment, des del Consell li van encarregar un estudi per a fer la recollida de totes aquestes accions que cadascú des del seu àmbit ja estava realitzant i, paral·lelament ha elaborat una Guia d'Intervenció des dels Centres Educatius.

Argumenta que en aquests moments ja està tot acabat, únicament falta la revisió de la Guia per part d'un grup representatiu del total de professionals amb qui ha consultat per a la recollida de dades. Diu que la seva opinió i aportació final és important. Una volta la situació de confinament acabi, diu, tots aquests tràmits també es podran tancar.

Avui dia a Menorca hi ha algun material que és conegut per gairebé tothom: Convivèxit del Govern i un Taller de Salut Jove del CIME, així com alguns professionals de referència que tenim l'especialitat en aquest tema. Llavors, en cas de donar-se una situació de mort, solen fer-nos la consulta.

A partir d'aquests pocs recursos coneguts es va actuant i diu que s'està fent prou bé.

En el cas dels alumnes de secundària, si s'està atenent de manera individual a aquells alumnes que si ho necessiten, s'ofereix una atenció des de Salut Jove adaptada a les necessitats de cada cas, però grups de dol per a adolescents que han patit la mort d'una persona estimada No n'hi ha. Per tant, aquesta àrea serà un punt a on podré proposar propostes de millora.

A manera de resum, podem veure que els recursos locals més destacats són:

1. Consell Insular de Menorca:

a) Programa Salut Jove:

El Salut Jove i Cultura és un programa del Consell Insular que ofereix als centres escolars de Menorca una àmplia oferta de tallers destinats a fer fàcil als infants, al jovent i a les seves famílies l'adquisició dels coneixements, les habilitats, les actituds i els valors que es necessiten per créixer i viure de manera saludable i, alhora, fer-se responsable un/a mateix/a en la millora i el manteniment del benestar físic, psíquic i social.

- **Taller específic que treballa el dol en l'educació secundària:**

Tal com he pogut comprovar, hi ha un taller destinat al dol a primària i un altre a secundària, aquí va el que en aquest treball ens interessa:

- **Acompanyament al dol en adolescents que estàn vivint la pèrdua d'una persona estimada**

En **L'ANNEX 5** podreu trobar informació més detallada sobre l'àmbit local i a **l'ANNEX 6** sobre el taller de Salut Jove *Acompanyament al dol en adolescents que estàn vivint la pèrdua d'una persona estimada*.

4. DESENVOLUPAMENT DE LA PROPOSTA:

A continuació tractaré en primer lloc d'introduir una mica el tema del dol, que és i alguns conceptes bàsics ajudant-me de la *Guia d'Orientacions per a l'atenció al dol des dels centres educatius de la Generalitat Valenciana*. (Cortina & Col.laboradors, n.d.).

1. QUÈ ÉS EL DOL?

El dol és un període d'adaptació que permet el reequilibri personal i familiar després de la mort d'un ser estimat o d'algun tipus de pèrdua.

Poch i Herrero (2003) parlen del dol com una etapa normal que permet elaborar la pèrdua i ajudar les persones en dol a viure amb aquesta absència. Així mateix, afirmen que és un procés dinàmic, on hi ha recaigudes, però també és un procés íntim, d'una banda, i social, de l'altra, donada la necessitat de disposar d'una xarxa de suport. Finalment, suposa una elecció, en la mesura que la persona és la que elabora el procés, la que planifica i busca significat a les circumstàncies que l'envolten.

El dol es caracteritza per l'aparició de pensaments, emocions i comportaments causats per la mort d'un ésser estimat o de la pèrdua que s'hagi sofert. Tot i el patiment que causa, el dol és normal i ajuda a adaptar-se a la pèrdua, prepara per a viure sense la presència física d'aquella persona i manté el vincle afectiu de manera que sigui compatible amb la realitat present. No sol ser necessari l'ús de fàrmacs. Si el malestar és excessiu, pot ser convenient buscar l'orientació de professionals.(Cortina & Col.laboradors, n.d.)

1.1 Falsos mites sobre el dol

- Els/les fillets/es no tenen consciència del que passa després d'una mort.
- Els/les fillets/es no tenen la suficient capacitat per comprendre el fenomen de la transcendència.
- Cal evitar parlar de la mort i dels morts davant d'ells/es.

- És beneficiós procurar que no s'enfronten prematurament a una realitat desagradable com la mort
- Els/les fillets/es i adolescents no elaboren el dol.
- No atribueixen significat als esdeveniments que succeeixen entorn de la mort d'una persona estimada.
- Les persones adultes hem de protegir els/les fillets/es i adolescents, en la mesura del possible, del dolor i del sofriment, raó per la qual és millor que no participen en els rituals de comiat.(Cortina & Col.laboradors, n.d.)

1.2 Què pot passar?

Hi ha moltes variables que influeixen en la manera com la persona es pren la mort d'un ésser estimat: l'edat, la cultura, l'educació, la normalització amb què s'hagi tractat la mort en la família, experiències anteriors, condicions econòmiques, tipus de vincle, etc. I, per tant, el ventall de sentiments que poden aparèixer és molt ample i hem de tindre la ment oberta per a no descartar-ne cap.

Durant el procés del dol solen aparèixer una sèrie de pensaments, sentiments i conductes arrel de la pèrdua que en un primer moment, es consideren normals.

Molts de científics tenen l'opinió de reaccionar a la mort d'un ésser estimat o a una pèrdua és una cosa molt humana encara que sigui estranya la forma de presentar-se. És important que la persona es doni el permís d'estar en dol. Diferents autors han establert una sèrie d'etapes o fases per les quals passa una persona en dol. Són ben conegudes les establertes per la psiquiatra suïssa Elizabeth Kübler-Ross, pionera en l'atenció de l'humanitat al final de la vida: negació i aïllament, enuig, negociació, depressió i acceptació. Kübler-Ross ho va escriure com una orientació i com a fruit de la seua experiència, per això ens ho hauríem de prendre així i no com un intent de classificar i ordenar sentiments i reaccions que condicionen i limiten la nostra percepció i observació. Durant el primer any, és important considerar normal qualsevol

reacció, allò més important és que la persona pugui compartir-ho, si vol, sense ser desqualificada o jutjada.

Convé tindre en compte l'orientació de W. Worden (2004), el qual prefereix parlar de "Tasques del procés de dol". El concepte de fases considera a la persona com un ésser passiu, mentre que l'enfocament de les tasques li atorga una certa sensació de força i la capacitat de prendre acció. Aquestes són les quatre tasques específiques i indica que no cal que seguïsquen un ordre establert:

1. Quan s'ha aconseguit acceptar la mort de la persona estimada i assimilar que ja no tornarà. Els rituals serveixen molt en aquesta primera etapa.
2. Quan s'ha sentit la pena i dolor per la seva absència. L'etapa s'estancarà si es nega el patiment o no se li dóna l'oportunitat d'expressar les emocions i treballar-les.
3. Quan la persona s'adapta al nou món sense la persona que ha mort. Aquest procés implica acceptar noves habilitats i papers que abans desenvolupava la persona absent.
4. Quan la persona refà la seva vida. La persona ja viu en el present, i té expectatives de futur.(Cortina & Col.laboradors, n.d.)

1.3 El Concepte de mort en infants adolescents

Alguns factors que intervenen en una adequada elaboració comprensiva de la mort per part de la infantesa i l'adolescència són:

- 1. Per part de la família:** les actituds dels seus pares i mares envers la mort i la capacitat de parlar-ne obertament, i la manera com la família i la societat els hi presenten o oculten la mort.
- 2. Per les característiques psicològiques:** la seva capacitat per exterioritzar els sentiments, dubtes i qüestions condicionada a l'acolliment que l'entorn proporciona; les seues habilitats cognitives; la seva consistència emocional o fortalesa; les experiències personals prèvies amb la mort, etc.

3. Les experiències i formacions conceptuals que es formen en edats primerenques són bàsiques per la seva vida.

L'afecte, la comprensió, la informació pertinent a la seva edat i la perspectiva social podran formar part d'una filosofia de vida que serà base i guia del seu comportament amb relació a la mort. (Cortina & Col.laboradors, n.d.)

2. PAUTES GENERALS EN LA COMUNICACIÓ DE LA MORT EN ELS ADOLESCENTS.

Tal i com he comentat a l'estat de la qüestió, Antònia Ramis Oliver, va dissenyar un protocol d'actuació davant la mort i el dol en centres educatius en l'àmbit balear.

Aquest recurs el podem trobar a la pàgina web del GOIB, en l'àrea d'Educació, Universitat i Recerca.

També en la pàgina de l'Institut per a la Convivència i l'èxit escolar, així com altres protocols i recursos varis que pretenen donar informació, ajuda i pautes per al treball del dol i /o suïcidi en els centres educatius.

2.1 El dol al centre.

Aquestes pautes també surten d'aquesta guia, a continuació també en present un petit tast en els 3 nivells més importants d'actuació.

A) INTERVENCIÓ EN L'ÀMBIT INDIVIDUAL :

- Prioritzar l'atenció a aquelles persones que han presenciat el succés.
- Atendre individualment a aquelles persones que ho necessitin, facilitant l'expressió d'emocions.
- Recomanar pautes d'autoajuda.

B) INTERVENCIÓ EN L'ÀMBIT GRUP-AULA :

- Dedicar atenció especial a la classe del/la alumne/a afectat/da.
- Permetre, acceptar i normalitzar l'expressió de sentiments i emocions, facilitant les reaccions i l'expressió d'aquests, donant-los validesa.
- Considerar la ubicació dels objectes de la víctima: taula, fitxes de treball, material, penjadors...
- Que els/les alumnes opinin sobre l'organització del ritual del centre i de l'aula, depenent de l'edat.
- Proposar la realització de tasques adaptades a l'edat i a les circumstàncies (dibuix, carta...).

C) INTERVENCIÓ A NIVELL DE CENTRE :

- Planificar les actuacions dels següents dies o setmanes del succés, recollint els suggeriments dels alumnes, reconduir-les i donant suport a les seves decisions:
- Ritual: acompanyament a la família, acomiadament del centre, homenatge, memorial, visita al tanatori o cementiri.
- Símbols: flors, veles, poesia, música, recordatoris, mural.
- Acordar la data de finalització dels actes del centre.
- Mantenir, en la mesura del possible, les rutines, activitats i horaris.
- Proposar introduir el tema de la mort, com a natural i inevitable com a cicle de la vida.

Continuar amb el contacte regular amb la família. La funció dels adults en el dol dels infants és ACOMPANYAR-ELS, SER-HI PRESENTS, NO APARTAR-ELS, ESCOLTAR-ELS I AJUDAR QUE S'EXPRESSIN. (Ramis Oliver, n.d.).

3. PROPOSTES DE MILLORA EN EL TREBALL DEL DOL EN EL SISTEMA EDUCATIU

En aquest apartat la idea és, a partir de tota la informació obtinguda a través de la recerca i dels recursos humans consultats, exposar idees o possibles propostes de millora en els diferents àmbits territorials, tractant de profunditzar o concretar una mica més en l'àmbit local, Menorca, en aquest cas.

3.1) Propostes de millora en l'àmbit estatal:

A partir de les aportacions dels autors més importants que han escrit sobre el dol, les seves conclusions i les mancances que ells han trobat en l'àmbit educatiu és d'on surten les meves propostes de millora de manera general en aquest àmbit.

Així doncs, allà a on Gascón i els seus col.laboradors el 2019 van observar que **en les finalitats i principis de l'educació o en les competències clau eren absents els elements curriculars assimilables a la Pedagogia de la mort o almenys, no hi havia una intenció d'educar en una consciència de mort**, encara que en totes les etapes educatives i en àrees de coneixement com a Ciències de la Naturalesa, Ciències Socials, Humanitats i Arts apareguessin.

Per tant, seguint els consells dels experts, les propostes de millora que proposo en el Sistema educatiu a nivell estatal serien les següents:

- La introducció de la Pedagogia de la Mort en l'educació.
 - La introducció, en les finalitats i principis de l'educació o en les competències clau, la intenció d'educar en una consciència de mort, és a dir:

Una posada en marxa d'una pedagogia de caràcter preventiu sobre la mort a l'escola, encara que aquesta és el gran tabú educatiu i social en aquest segle XXI.(Ramos Pla et al., 2019)

- La proposta d'una pedagogia de la mort més enfocada en l'àmbit educatiu i no tant des de l'àmbit pal.liatiu.

- L'incorporació de l'educació per a la mort a la consciència, a la ciència i a l'ensenyament els temes o reptes radicals, a la Pedagogia en general i la Didàctica en particular.
- L'aprenentatge-servei com a proposta metodològica d'una possible Pedagogia de la Mort destacant-se la necessitat d'una formació del professorat de qualitat.
- La posada en marxa d'una pedagogia de caire preventiu sobre la mort a l'escola perquè avui dia és el més gran tabú social i educatiu d'aquest segle XXI.
- Reforçar la formació del professorat pel que fa a la pedagogia preventiva sobre la mort, per tal d'evitar moltes malalties de caràcter psicològic.
- Reforçar l'oferta educativa que s'ofereix del tema de la mort a la universitat.
- Formar a ciutadans que considerin la finitud com a condició humana des de la qual orientar valors vitals per a la millora social.
- En la franja mitjana, en la consciència ordinària, composta per grans masses de població adulta mal educada, a on batega el problema més gran pedagògic, oferir recursos i eines pedagògiques per tal d'educar-los en la consciència de la mort per tal de combatre aquesta errònia i insana consciència.
- Adequar les finalitats educatives recollides en la normativa educativa vigent, referents a la contemplació del desenvolupament emocional dels discents com a part fonamental del desenvolupament integral de l'individu.

3.2) Propostes de millora en l'àmbit provincial (Illes Balears):

Crec que a nivell provincial aquests darrers anys, tal com he pogut comprovar, estan fent ja bastants millores en aquest àmbit, tals com:

- La revisió i creació de protocols d'actuació a les escoles davant la mort.

- L'organització de la formació a professionals de l'educació per tal de poder oferir suport psicològic a iguals d'infants i joves que han mort per suïcidi.
- Dotar de pautes de detecció per a familiars, alumnat i docents, per tal de posar en marxa programes formatius per a orientadors i programes de suport a familiars d'infants i joves que hagin realitzat temptatives.
- En l'àmbit de la sensibilització o prevenció, el 2018, es van dur a terme nombroses xerrades divulgatives dirigides a la població amb l'objectiu de donar a conèixer el problema del suïcidi, trencar el silenci i eliminar la càrrega d'estigma i el tabú que suscita.

El que si hauria de comprovar potser és si aquests protocols s'estan duent a la pràctica, com i de quina manera s'apliquen i si són efectius, dades que em falten per a poder-ho avaluar.

Tanmateix, el que si podem afirmar amb les dades de l'Institut que investiga el suïcidi és que les dades a l'àmbit balear, superen la mitjana estatal, fet que pot venir de múltiples causes diverses i lògicament és fa difícil avaluar si és perquè realment aquestes actuacions no són del tot eficaces i/o hi falta un canvi més estructural, a nivell educatiu que integri de manera més holística l'educació en el tema de la mort.

Aquesta seria la meva proposta a l'àmbit estatal que lògicament també afectaria els currículums, pedagogies i maneres d'ensenyar a l'àmbit balear. Potser així, tal com ens comenten els més experts en la matèria, l'alumnat i la població en general, també a conseqüència, tindrien una major consciència d'ells mateixos, de la vida i de la mort, i qui sap, potser sí que la mort seria millor vista i acceptada a dins la societat a on vivim, i d'aquesta manera tal vegada, contribuiríem a què aquests índexs que tenim tan elevats de suïcidis poguessin baixar.

Aquesta és una qüestió que possiblement, si es posessin en marxa aquestes idees i propostes de millora en l'àmbit estatal, podríem avaluar a curt i a llarg termini i saber així si realment s'ha donat un canvi cap a millor.

3.3) Propostes de millora en l'àmbit local (Menorca):

En aquesta àrea ja sí que tractaré d'exposar les meves propostes de millora d'acord amb el que he anat observant, el que m'han contat els professionals i el que he vist que es troba a faltar i aquí sí que concretaré les actuacions, exposant quina metodologia seguiria i com faria l'avaluació.

En primer lloc destacaré **les parts o punts positius o bones pràctiques que s'han fet recentment i pel que es veu feien falta, són:**

- Un Protocol o Guia d'Actuació estandarditzat per a l'atenció dels infants i adolescents davant la pèrdua d'una persona estimada en l'àmbit local.

El que es du a terme, fins el dia d'avui i fins que no s'aprovi i s'apliqui aquest protocol, tal com ens va explicar la psicòloga especialitzada en dol, Belen Calafell, és que, quan hi ha una situació de mort on infants o adolescents es veuen afectats, es fan accions aïllades des de totes les àrees implicades Salut, Educació i S.Socials.

L'acompanyament i l'atenció sí es realitzava, però faltava una coordinació, unes pautes generalitzades, un llistat de recursos i professionals que tots puguem compartir, una part de teoria i justificació de per què és important tenir un guió a seguir.

Aquesta és una bona pràctica i esperem que sigui una millora en l'atenció per als infants i joves.

Altres recursos i bones pràctiques també que podem observar, que ja fa més temps estan vigents, són:

- El material que ofereix Convivèxit, del Govern.
- El Taller de Salut Jove del CIME, oferint una atenció des del taller adaptada a les necessitats de cada cas.
- Alguns professionals de referència que tenen l'especialitat en aquest tema, als que se'ls hi fan consultes puntuals quan esdevé un cas.

A partir llavors d'aquests aspectes que sí que hi ha, la meva idea és, a través de les propostes de millora, crear espais, bones pràctiques i altres metodologies que NO hi són, i oferir-les per tal que l'atenció al dol en els joves de secundària millori a Menorca.

1. Propostes:

A) Crear grups d'ajuda mútua:

- Creació d'un o diversos grups de dol per adolescents que han patit la mort d'una persona estimada a les principals Ciutats de Menorca, Ciutadella i a Maó.

B) Formar una associació de gent que ha passat per la mateixa situació de dol, o una per una situació de suïcidi.

C) Afegir als programes educatius dels ajuntaments algun taller que es treballi el tema del dol a la secundària, ja que, actualment són inexistents.

- Que es treballi també des de l'àmbit local, ja que no s'està fent cap taller dedicat al treball del dol des dels Ajuntaments a les escoles, per tal de donar suport i educar també a través d'aquests tallers als més joves.

Aquestes propostes són complementàries entre si, és a dir, es poden unir o integrar entre elles, ja que el plantejament és que en principi surti del fons local dels Ajuntaments, o que la gestió, pròpiament es dugui a terme des dels Ajuntaments i, com les actuacions van destinades a un objectiu en comú que és la informació, assessorament i ajuda o recolzament en el dol, es poden reestructurar o donar la forma que més viable i útil sigui.

2. Metodologia:

A) Crear grups d'ajuda mútua:

- **Com:** La idea seria que, des de les àrees d'Educació de cada Ajuntament o des dels Serveis Socials, possessin en funcionament aquests grups, tants com necessitat hi hagi, a partir de la coordinació

amb cada Institut de la seva zona, per tal de donar suport als adolescents que hagin patit alguna mort o pèrdua, en cas de necessitat.

Els grups, en general, tenen molt poder d'unió i donen força, per tant, considero que serien una eina molt terapèutica en aquests casos.

- **Gestió:** La meua idea és que el circuit o protocol de posada en marxa d'aquests grups s'activés en la primera setmana de començar el nou curs escolar.

En primer lloc el que faria és una campanya de difusió d'aquests tallers als mateixos instituts explicant els avantatges, inconvenients, de quina manera i com es treballarà, etc., per tal de donar a conèixer el servei i motivar-los a assistir.

En segon lloc, la persona encarregada o tècnic de l'ajuntament, s'encarregués de posar-se amb contacte amb una figura responsable del centre educatiu per tal de saber quants casos hi ha i, amb l'oferiment previ d'aquest taller, els diguessin que vol assistir.

En tercer lloc proposaria un calendari d'assistència, un espai i la durada.

Per exemple una possible **estructura** podria ser:

- **Quan:** De dia 15 de setembre a 20 de juny.
- **A on:** A una sala polivalent que disposi cada ajuntament.
- **Freqüència:** 1 cop a la setmana de 19:00 a 20,30.

La idea principal és que sigui un grup de suport entre ells, a on hi pugui haver la figura d'un terapeuta mediador, i que ells puguin expressar els seus sentiments durant la setmana.

A veure que també els altres companys experimenten en moltes ocasions les mateixes emocions, és a on resulta la sanació o suport emocional.

B) Formar una associació de gent que ha passat per la mateixa situació de dol o una per una situació de suïcidi.

Una altra idea és que, des de l'administració local de les principals ciutats de Menorca, Ciutadella i Maó, es cedeixi un espai per la creació d'una "associació del dol".

Aquest espai estaria destinat a oferir assessorament, informació i suport en el cas que algú pateixi un mort, del tipus que fos.

Seria com l'entitat o el punt físic al qual la ciutadania pogués acudir en el cas que patís una situació de dol, i des d'allà, la persona encarregada o responsable del centre el pogués derivar, informar o explicar el més adequat en el seu cas.

Des d'aquest espai també es podrien fer els grups d'ajuda mútua comentats anteriorment, oferint diferents formacions sobre dol als diferents professionals, etc. i ampliar o crear noves formes, espais o eines que ajudin a donar suport i en definitiva a la gent que pateixi, en un moment determinat de la seva vida, un episodi de dol.

Crec que podria ser una unitat física molt útil i nutritiva per a la societat, en general, i una manera també de naturalitzar i acceptar la mort en tots els seus aspectes dins la nostra societat, ja que, vulguem o no, aquesta temàtica forma part de la nostra vida, i sempre i és i hi serà present.

Considero que disposar d'un centre com a recurs de suport, ajuda i informació en la societat pot ser molt positiu i beneficiós, tant com pels que en aquell moment el necessitin, com per a la societat en general, hi pot fer una funció molt sanadora.

Logística: Per tant, la idea seria que una persona o diverses, per torns, s'encarreguessin de l'atenció a l'usuari a l'associació, s'hauria de veure si es fa de manera voluntària o amb remuneració, també amb quins horaris i disponibilitat s'atendria en funció de com anés de demanda i del volum d'usuaris i la utilitat que es veïés al cap d'un any, mínim.

C) Afegir als programes educatius dels ajuntaments algun taller que es treballi el tema del dol a la secundària, ja que, actualment són inexistents.

Ja que actualment, els tallers des dels Ajuntaments estan en vigor, la meua proposta és afegir-ne un o diversos sobre la temàtica de dol perquè no n'hi ha cap, per tal de fer-ne difusió, sensibilització sobre el tema i/o oferir ajuda i/o recursos als joves en aquesta àrea.

La proposta és:

- Buscar als diferents professionals especialitzats en el tema, per exemple, les encarregades de realitzar els tallers de Salut Jove del Consell, i proposar que també desenvolupin o creïn un taller o varis per tal d'ajudar, sensibilitzar o donar pautes i eines als joves en el tema del dol, a nivell local.

Una vegada elles faixin la proposta en format taller, els Ajuntaments de cada localitat, el podran oferir en la seva pàgina web perquè els instituts el puguin sol.licitar si el veuen necessari.

3. Avaluació:

A) Crear grups d'ajuda mútua:

- Comprovar, a través d'un qüestionari de satisfacció el nivell de satisfacció dels assistents en aquests grups.

B) Formar una associació de gent que ha passat per la mateixa situació de dol o una per una situació de suïcidi.

En funció de la demanda del servei a través d'estadístiques, veient el nombre d'usuaris i veient el nivell de satisfacció del servei, a través de qüestionaris de satisfacció que contestarien els usuaris una vegada haguessin rebut l'atenció sol.licitada o facilitada.

A partir d'aquí, podríem analitzar si realment és útil i viable, si es manté o és interessant de mantenir en el temps, si es canvia l'estructura o la forma d'atendre, etc.En definitiva, veuríem de quina forma o manera es pot adaptar aquest servei en funció de la demanda i el resultat que s'obtingui en la seva existència.

D) Afegir als programes educatius dels ajuntaments algun taller que es treballi el tema del dol a la secundària, ja que, actualment són inexistents.

Per tal d'avaluar la seva efectivitat una vegada realitzat el taller, als alumnes se'ls passaria un qüestionari de satisfacció preguntant-los si els ha resultat interessant, útil, si ha après i si troba que el podrà aplicar en la seva vida. D'aquesta manera podrem valorar si ha estat una eina útil i interessant de mantenir en el temps.

5. CONCLUSIONS:

Per tal de concloure aquest TFM, començaré exposant com he anat aconseguint els objectius proposats després de la investigació efectuada.

Quant al primer objectiu que em vaig marcar que va ser fer una recerca sobre l'abordatge del dol en l'educació i en concret, com es gestiona a l'educació secundària per tal d'aportar el meu granet d'arena en la societat crec que l'he gestionat amb èxit, ja que, a partir d'aquesta recerca exhaustiva dels principals autors espanyols i sobre el treball que han fet, hem pogut observar les seves metodologies de treball, les seves conclusions respecte al tema, i també el més essencial per l'objecte d'aquest TFM, descobrir o observar quins buits o mancances hi trobem, segons ells, que són els experts en aquesta matèria.

Després, ajudant-me de la principal entitat a Balears que assessora i treballa conjuntament amb els instituts com és Convivèxit, i a partir de les consultes a diversos professionals de l'illa, que treballen a la secundària en l'àmbit de l'orientació i una professional especialitzada en el tema del dol, vaig poder indagar més en com funciona a l'àmbit balear Balears i en el local, a Menorca.

El segon objectiu que em proposava a la introducció d'aquest treball era ja la intervenció en concret a manera de propostes de millora a Balears i de manera més concreta a Menorca.

En tercer lloc, vaig decidir per plantejar també les propostes de millora en l'àmbit estatal, d'una manera més global això sí, ja que, havia obtingut molta informació, les conclusions i els buits més importants, i em va semblar també molt interessant de plasmar-les.

És a dir, crec que també l'he anat desenvolupament amb eficàcia, ja que he pogut proposar, a partir d'aquesta exploració en el dol, les propostes de millor en el sistema educatiu en els 3 àmbits territorials, començant pel nacional, seguint pel local, i desenvolupament una mica més les propostes que plantejo finalment per Menorca, exposant una petita mostra de metodologies que posaria en marxa i com les avaluarà.

Per acabar, el que sí que puc afirmar és que crec que el tema del dol és un àmbit a on encara trobem molts mites i tabús en la societat i per tant, hi ha molta feina. Per açò crec que es podria desenvolupar encara molt més la investigació en altres cares de l'educació i insistir de manera més concreta i més profunda a les propostes de millora. Aquesta podria ser una altra línia d'investigació futura en un proper treball.

I Finalment, arran de tot l'observat i investigat, penso que el que seria molt interessant, necessari i ens ajudaria a tota la societat a integrar més la mort en les nostres vides ja de petits, seria integrar, tal com proposa l'autor de la Herrán, la pedagogia de mort als currículums. Que fos una competència clau més, a part de totes les altres propostes vistes i mencionades que s'obren arran d'aquest plantejament com serien enfocar l'educació en el desenvolupament integral i holístic de la persona, tenint en conta el seu autoconeixement i procés de maduració, etc., aspectes bàsics claus que actualment diu encara hi tenim carència a la nostra societat.

Potser així, en un futur no molt llunyà, podríem acceptar i gestionar l'àrea de la mort de forma més sana i natural i de manera més madura i amb més coneixement de nosaltres mateixos.

6. REFERÈNCIES:

- Colomo Magaña, E. (2016). Pedagogía de la muerte y proceso de duelo. Cuentos como recurso didáctico. *REICE. Revista Iberoamericana Sobre Calidad, Eficacia y Cambio En Educación*, 14.2(2016).
<https://doi.org/10.15366/reice2016.14.2.004>
- Cortina, M., & Col.laboradors. (n.d.). *guia i orientacions per a l'atenció al dol des dels centres educatius*.
- Cortina Selva, M., & Herrán, A. de la. (2011). Pedagogía de la muerte a través del cine. In *Pedagogía de la muerte a través del cine, 2011, ISBN 978-84-7991-350-2, págs. 23-126*. Universitas.
- De La Herrán Gascón, A., Rodríguez Herrero, P., & De Miguel Yubero, V. (2019). Is death in the Spanish curriculum? *Revista de Educacion*, 2019(385), 193–217. <https://doi.org/10.4438/1988-592X-RE-2019-385-422>
- Fernandez, I., & Fernandez, C. (2014). EL JOAN S'HA MORT: Conte i guia per acompanyar els nens i els adolescents en el dol i la comprensió de la mort - Itziar Fernández. *Revista Catalana de Psicoanàlisi*, 31(2), 195–197.
- Fundación Española para la Prevención del Suicidio. (2017). Observatorio del Suicidio en España 2017. - Prevención del suicidio. *Fsme*, 1. Retrieved from <https://www.fsme.es/observatorio-del-suicidio-2017/>
- Herrán Gascón, A. de la 1963-, & Cortina Selva, M. (2006). *La muerte y su didáctica : manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria*. Editorial Universitas.
- Herrán Gascón, A. de la. (2015). "Pedagogía Radical E Inclusiva Y Educación Para La Muerte". In *Pedagogía radical e inclusiva y educación para la muerte*.
- La taxa balear de suïcidis és un punt superior a l'estatal. (n.d.). Retrieved March 19, 2020, from https://www.arabalears.cat/societat/nombre-suicidis-Balears-continua-augmentant_0_2151984844.html

Ramis Oliver, A. (n.d.). *PROTOCOL D'ACTUACIÓ EN CENTRES EDUCATIUS GUIA BREU PER L'ASSESSORAMENT I LA INTERVENCIÓ*.

Ramos Pla, A., Gairín Sallán, J., Camats, R., & Aplicada., U. A. de B. D. de P. (2019). Pedagogia de la mort: percepcions i necessitats formatives que té el professorat d'escoles i els aprenents de mestre pel que fa a la pedagogia preventiva sobre la mort. In *Pedagogia de la mort. Percepcions i necessitats formatives que té el professorat d'escoles i els aprenents de mestre pel que fa a la pedagogia preventiva sobre la mort*. Retrieved from <http://mendeley.csuc.cat/fitxers/19f956451255d19ba808e8e7a11634df>

Ransanz Reyes, E. (2014). *La muerte en la construcción de la identidad persona: intervenciones educativas en la ESO*. 710. Retrieved from <https://eprints.ucm.es/27669/1/T35493.pdf%0Ahttps://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=98320%0Ahttps://eprints.ucm.es/27669/1/T35493.pdf%0Ahttps://dialnet.unirioja.es/servlet/tesis?codigo=98320>

Rodríguez Herrero, P., & Cortina Selva, M. (2015). Pedagogía de la muerte mediante aprendizaje servicio. *Educacion XX1*, 18(1), 189–212. <https://doi.org/10.5944/educXX1.18.1.12317>

Salut Jove - Consell Insular de Menorca. (n.d.-a). Retrieved March 18, 2020, from <http://salutjove.cime.es/gescursos/VerTaller.aspx?ID=337>

Salut Jove - Consell Insular de Menorca. (n.d.-b). Retrieved March 18, 2020, from <http://salutjove.cime.es/Contingut.aspx?IdPub=11>

8. ANNEXES:

ANNEX 1

ESTAT DE LA QÜESTIÓ:

En aquest ANNEX ampli la informació de l'estat de la qüestió adjuntant un altre bloc com són les metodologies i els instruments d'investigació que s'han utilitzat en els diferents treballs i investigacions dels diferents autors exposats a l'estat de la qüestió en l'àmbit estatal, per tal d'ampliar més la informació.

1. QUÈ ES EL QUE S'HA DIT SOBRE EL TEMA QUE ENS OCUPA:

C) Metodologia i instruments que s'han utilitzat els diferents autors observats a l'estat de la qüestió:

1. De la Herrán Gascón et all, el 2019:

- Es realitza a través d'una metodologia de tipus documental, considerant com a contextos d'anàlisi la legislació referent al sistema educatiu espanyol ja el seu desenvolupament curricular en l'àmbit estatal.
- Les unitats d'anàlisi, des de les quals s'analitza la presència de la consciència de mort en el currículum, són 25 termes i arrels lèxiques, seleccionats per 17 experts.
- L'examen dels termes en la normativa es realitza a través de tècniques quantitatives i qualitatives:
- Des de les primeres s'analitza la freqüència de la seva presència en les lleis educatives vigents i el currículum de les diferents etapes educatives (infantil, primària, secundària obligatòria i batxillerat), àrees de coneixement i matèries, en el seu cas.
- L'anàlisi qualitativa interpreta la presència de cada terme, d'acord amb el plantejament de la inclusió de la consciència de mort en l'educació.(De La Herrán Gascón et al., 2019)

2. De la Herrán Gascón el 2019:

El propòsit és presentar una revisió exhaustiva d'interès per a investigadors i docents que aborden el tema de la mort en l'educació. La classificació dels treballs analitzats es concreta en les següents categories:

- Treballs realitzats en la normalització de la mort en l'educació;
- Treballs centrats en la intervenció educativa paliativa o posterior a la pèrdua significativa. (De La Herrán Gascón et al., 2019)

3. Anabel Ramos Pla en *Pedagogia de la mort: percepcions i necessitats formatives que té el professorat d'escoles i els aprenents de mestre pel que fa a la pedagogia preventiva sobre la mort.*

La tesi inclou la realització de 12 entrevistes a professionals de reconegut prestigi dins del seu camp del coneixement. A més, es realitzà una avaluació de necessitats formatives i percepcions dels estudiants de 4t de grau en Educació Primària de la Universitat de Lleida i dels mestres en actiu de les escoles públiques de Lleida.

Alhora, es dugué a terme una anàlisi documental de propostes didàctiques i programes pedagògics en Accés Obert sobre pedagogia preventiva sobre la mort.

Per finalitzar, es proporciona un conjunt d'eines i estratègies per tal de dissenyar un programa pedagògic preventiu sobre la mort a l'escola. Mitjançant aquestes nocions, es pretén definir i acceptar la mort des de l'escola de forma prèvia a l'esdeveniment tràgic. (Ramos Pla et al., 2019)

4. Ernesto Colomo Magrana, el 2016 amb el seu article *Pedagogía de la muerte y proceso de duelo. Cuentos como recurso didáctico:*

És una proposta didàctica que recull contes que tracten sobre diferents aspectes d'aquesta temàtica, acompanyats de material didàctic per a aprofundir i enriquir la comprensió i l'aprenentatge.

5. El Llibre *Educación y vivir teniendo en cuenta la muerte, que publiquen el 2105, De la Herrán i alguns col.laboradors:*

En ella es proposa un conjunt de recursos pràctics que inclouen activitats, orientacions o pautes per a tractar la mort des d'un abordatge educatiu amb nens i adolescents.

6. L'Article de De la Herrán en *Pedagogía de la muerte mediante aprendizaje servicio al 2015:*

En aquest article es planteja l'AS (aprenentatge- servei) com a proposta metodològica des de la qual és possible desenvolupar la Pedagogia de la Mort, descrivint-se diverses activitats didàctiques per a les diferents etapes educatives.

7. El 2015 De la Herrán amb el llibre *Pedagogía radical e inclusiva y educación para la muerte:*

Els continguts bàsics del llibre, estructuralment, són aquests:

- Algunes insuficiències de la Pedagogia.
 - Algunes insuficiències sincròniques.
 - Algunes insuficiències diacròniques.
- Enfocament radical i inclusiu de la formació i Pedagogia de la mort.
- La Pedagogia davant la mort Educació amb i per a la mort Des del concepte de mort:
 - Aproximació radical i inclusiva al concepte de mort.
 - Diversos conceptes de mort per a l'educació.
- Societat, Pedagogia i educació radical Fonaments de metodologia per a una formació radical i inclusiva aplicable:
 - Alguns aspectes generals o polivalents.
- Plantejament de l'acció educativa radical i inclusiva: la teoria de la moral.
- Currículum radical i inclusiu.

8. El 2014, Elisabeth Ranzanz Reyes amb *La muerte en la construcción de la identidad personal. Intervenciones educativas en la E.S.O:*

En la convicció que la inclusió del tema de la mort en l'educació és, en definitiva, educar per a afrontar la vida, per a gaudir de manera responsable de les experiències que d'una altra forma ens precipiten en una espiral de contrasentits, l'educació per a la mort des de l'àmbit de l'educació emocional pot ser un mitjà a través del qual les finalitats de l'educació s'adeqüin a la realitat de la pràctica educativa.

Partirem de les precedents recerques que avalen la necessitat d'adequar les finalitats educatives recollides en la normativa educativa vigent, referents a la contemplació del desenvolupament emocional dels discents com a part fonamental del desenvolupament integral de l'individu, amb el posterior desenvolupament teòric recollit en el currículum així com la seva pràctica a l'aula.

Més concretament ens centrarem en la normativa i la pràctica de dues de les competències fonamentals vinculades a l'emoció: l'afrontament de la mort i l'elaboració de la pèrdua.

A través de la recerca qualitativa i quantitativa ens acostarem a les opinions dels professionals de l'educació i de l'alumnat, de les conclusions extretes elaborem una intervenció educativa emmarcada en l'àmbit de les tutories, en les quals tractarem la mort a través de l'educació emocional.

Tractarem igualment d'observar la relació que aquestes variables posseeixen respecte a la formació integral de la identitat individual de l'agent educatiu al qual es dirigeix l'acció, així com la incidència en el clima de la comunitat educativa" (Ranzanz Reyes, 2014)

9. El 2013 Itziar Fernandez, amb el llibre *El Joan s'ha mort: Conte i guia per acompanyar els nens i els adolescents en el dol i la comprensió de la mort:*

El llibre està organitzat en dues parts: El conte i la guia.

Cada punt de la guia va acompanyat d'un resum i uns punts per reflexionar, que sovint s'acompanyen d'una situació de la vida real, o bé de recomanacions

d'un llibre o una pel·lícula en relació amb el tema.(Fernandez & Fernandez, 2014).

10. El 2011 amb *Pedagogia de la mort a través del cinema*, Mar Cortina i Agustín de la Herrán utilitzen un marc teòric detallat i un itinerari minuciós amb les pel·lícules que obren el camí de la consciència i fan una proposta pedagògica innovadora i potent:

La mort és un dels esdeveniments més radicals de la vida humana que l'educació no hagués d'eludir, com ho fa. Ocultar-la, banalitzar-la no condueix a res. Tractar-la o normalitzar-la en l'educació conduiria a una formació més equilibrada, més ben orientada i més humana de la persona i, des d'ella, dels col·lectius socials", asseguren els seus autors. (Cortina, M. y Herrán, A. de la 2011)

En la segona part del llibre, titulada *Normalització educativa de la mort a través del cinema*, Mar Cortina ens fa aquesta proposta:

No bandejar el sofriment, de les pèrdues i la mort dels centres educatius ni de la societat, donar-los l'espai digne que es mereixen com a condicionants de la nostra vida per a enriquir-nos i enfortir-nos moralment, per a no sentir-nos sols i desorientats, per a adquirir una solidesa vital, emocional i cognitiva que ens permeti afrontar reptes, desafiaments, desenganys, pèrdues... per a mantenir aquest esperit crític, indagador i cercador que l'educació hagués de tenir com a finalitat".

El cinema ha fet de la mort un esdeveniment útil i significatiu, el veritable nucli del relat, per tant es pensa que el cinema pot aportar alguna cosa a una millor comprensió de la vida i de la mort. L'emoció que provoca la mort al cinema està condicionada pel context en què se situa.

Les pel·lícules són representacions simulades de la realitat social que s'analitzen de forma molt diferent en funció del que es coneix, del que es busca o del que es vol trobar.

La selecció de pel·lícules que s'ofereix per edats, a través d'una fitxa tècnica i artística que conté a més, una sinopsi argumental, una valoració didàctica i un

enllaç a guia didàctica és d'enorme utilitat per als propòsits d'aquesta obra. Segueix una sèrie d'informacions sobre llibres, revistes i llocs web sobre cinema i educació i llibres sobre la monografia la mort i una selecció de pel·lícules per a l'autoformació del professorat del màxim interès. (*Pedagogía de la muerte a través del cine - Dialnet. (n.d.)*).

11. El 2009 amb *Propuestas para anticiparse al duelo*, MC Selva, A de la Herrán Gascón, A Nolla, van presentar diferents recursos i activitats per a parlar a l'aula sobre la mort, entesa d'una manera laica i normalitzada, i descobrir així els valors que l'envolten:

La seva metodologia: un ampli repertori de preguntes i idees ordenades per etapa i cicle educatiu, des d'Infantil fins a l'ESO. L'objectiu últim és conduir la reflexió per a comprendre millor el sentit de la vida.

12. Antonia Ramis Oliver, des del Grup d'Intervenció Psicològica en Emergències i Catàstrofes del Col·legi Oficial de Psicologia de les Illes Balears (GIPEC IB) aporten un:

PROTOCOL D'ACTUACIÓ EN CENTRES EDUCATIUS: GUIA BREU PER L'ASSESSORAMENT I LA INTERVENCIÓ.

És una guia que pretén ajudar al professorat a donar una resposta adequada a les pèrdues dels éssers estimats, amb unes pautes mínimes perquè el centre planifiqui el conjunt d'accions a realitzar davant una situació de pèrdua en estreta relació amb les famílies.

13. I finalment, el 2006, Herrán, juntament amb Cortina, escriuen un dels seus primers llibres sobre la temàtica del dol i com treballar-lo o introduir-lo a les escoles *La muerte y su didáctica. Manual para Educación Infantil, Primaria y Secundaria*.

Metodologia utilitzada:

El llibre està organitzat i estructurat en quatre grans apartats:

- **Primera part:** Recull dos capítols dedicats a l'estudi de la psicologia de la mort. Concretament, el capítol inicial presenta de manera detallada una perspectiva evolutiva del nen des del naixement fins als setze anys en la qual s'aborda l'evolució de les pors i de la por a la mort, així com els mecanismes de defensa. En aquest capítol s'inclou també una anàlisi específica de les pors i reaccions dels nens que pateixen malalties greus. El capítol segon completa aquesta visió analitzant les vivències de pèrdua (duel) en les mateixes edats.
- **La segona part** de l'obra, titulada “Cap a una educació per a la mort”, està formada pels quatre següents capítols, dedicats, respectivament, a l'anàlisi de la mort com a tabú social i educatiu; a les opinions de pares i professionals sobre el tractament educatiu de la mort; a esbossar breument les figures dels principals precursors de l'educació per a la mort; i a la fonamentació.
- **El tercer apartat** del llibre, que és el més extens, es dedica a la Didàctica de la mort. Al llarg del mateix s'inclouen, entre altres qüestions, les propostes didàctiques concretes que esmentàvem anteriorment, així com un ampli conjunt de recursos que poden ajudar en aquesta tasca i algunes orientacions per a l'avaluació de l'ensenyament i l'aprenentatge. D'aquesta manera, el text aporta un material molt abundant, fruit de l'experiència dels autors, que pot ser de gran utilitat per a treballar el tema de la mort al llarg de l'Educació Infantil, Primària i Secundària. Aquest material es completa, a més, amb la selecció bibliogràfica que apareix al final de l'obra i que presenta de manera diferenciada els textos destinats a nens i adolescents dels destinats a professionals de l'educació.
- **Quarta part:** Titulada de manera genèrica “Cap a una major consciència educativa de la mort”, planteja com a proposta metodològica l'obertura

conceptual, orientada tant als mitjans de comunicació, essencials en el moment present, com als mateixos educadors.

- **Capítol final:** S'aprofundeix en el sentit que l'educació per a la mort té dins d'un enfocament educatiu complex-evolucionista, enfocament que el professor De la Herrán planteja com a proposta i que ha tractat amb deteniment en altres textos. Dins d'aquest paradigma, que persegueix l'evolució de la persona com un tot, l'educació per a la mort no pot plantejar-se d'una manera aïllada, sinó que ha d'incardinar-se en un projecte de molt més ampli abast.

ANNEX 2:

AUTORS PRINCIPALS:

En general, el que puc dir és que, l'autor que més han publicat i investigat sobre a Espanya en referència al tema del dol és sens dubte

1. Agustín de la Herrán:

Informació de l'autora:

- Pedagóg, Diplomata en Professorat d'EGB. Doctor en Educació. Premi extraordinari de llicenciatura. Premi al col·legiat de millor expedient acadèmic. Primer premi nacional de llicenciatura. Premi extraordinari de doctorat.
- Professor titular del Departament de Didàctica i Teoria de l'Educació Facultat de Formació de Professorat i Educació. Universitat Autònoma de Madrid. Antiguitat: setembre, 1995.
- Ha estat coordinador del Programa de Doctorat 'Innovació i Formació del Professorat' i del Postgrau Oficial en Educació de la Universitat Autònoma de Madrid.
- Ha estat secretari i director de la revista "Tendències Pedagògiques" durant set i quatre anys, respectivament.
- Autor d'uns 135 articles científics en revistes indexades nacionals i internacionals i altres 110 en revistes no indexades.
- Autor d'uns 160 llibres o capítols de llibre.
- Ha participat en 26 projectes de recerca finançats, d'ells tres I+D, havent dirigit o codirigit 5.
- 71 estades convidades en 20 universitats de Mèxic, l'Argentina, Cuba, l'Equador, Guatemala, El Salvador, el Perú, el Brasil, Portugal, Alemanya, el Canadà, etc. per a la realització de tasques de recerca, formació i gestió (organització de congressos internacionals).
- 55 conferències magistrals convidades en congressos científics nacionals i internacionals, 20 ponències de taules rodones, 75 comunicacions, tallers o pòsters.

- Cursos impartits: 270, de les quals un 25%, aproximadament, es dirigeixen a l'ensenyament universitari. Cursos rebuts: 45.
- Membre del Consell Avaluador Extern, Consell de redacció i Comitè Científic d'una vintena de revistes especialitzades en Pedagogia, educació i formació.
- Actualment investiga en aquestes línies: Pedagogia de la mort, Pedagogia d'altres temes radicals (ego humà, consciència, humanitat, universalitat, autoconeixement, mort, educació prenatal, barbàrie, etc.), etc.
- Ha assessorat nombrosos projectes i recerques i dirigit 40 tesis doctorals.
- Ha rebut una vintena de premis i reconeixements per la seva trajectòria acadèmica, docent i investigadora o a projectes en què ha treballat.

Entrevista a l'autor: <https://www.youtube.com/watch?v=EjxGyREpJJE>

En aquesta interessantíssima entrevista, l'autor exposa els principals aspectes sobre el tema de la mort o el dol en l'educació i fa una crítica sobre el sistema educatiu actual i les mancances que avui en dia hi ha a l'actual sistema enfront de treballar aquestes temàtiques, sobretot en el tema del dol, que és molt tabú actualment encara.

La segona autora, col.laboradora en diversos casos amb el primer autor, amb més publicacions sobre el tema del dol en l'educació o en la pedagogia és:

2. Mar Cortina Selva: <https://www.marcortina.com/>

Informació de l'autora:

- Psicopedagoga i coordinadora del Departament d'Orientació INSTITUTO EDUCACION SECUNDARIA ORBA (Alicant). Especialitat: Psicologia i Pedagogia.

- Doctora Cum Laude por la *Universidad Autónoma de Madrid* (Departamento de *Didáctica y Teoría de la Educación. Facultad de Formación del Profesorado*) con la Tesis: *El cine como recurso didáctico de educación para la muerte: Implicaciones formativas para el profesorado* (Mayo 2010)
- Especialista en didàctia del dol. Imparteix Conferències, Cursos i Tallers sobre Educació i sobre Educació per la mort a través dels centres de Formació del Professorat i d'altres Institucions.

Publicacions i col.laboracions del tema del dol:

- Ha publicat **3 llibres** com a coautora junt amb Agustín de la Herrán y Pablo Rodríguez *Manual de Didáctica de la muerte; Pedagogia de la muerte a través del cine y Educar y vivir teniendo en cuenta la muerte así como un conte infantil: ¿Dónde está el abuelo?* (Tandem, 2001, Valencia), i diferents articles.
- Col·labora amb la Conselleria d'Educació en temes de dol i escola, i va el.laborar una Guia/Protocol d'actuació en casos de mort en la comunitat educativa.
- Col·labora amb un Capítol anomenat "El valor formatiu de la mort" en el llibre "La mort i el morir", editat per Escola de Vida, Barcelona.
- Forma part del Projecte de Recerca Internacional "Pedagogia de la mort i innovació educativa" de la UAM i del Patronat de la Fundació Metta. També amb ALES, Grup d'acompanyament al dol per mort gestacional o perinatal.

En la seva **pàgina web**, hi ha moltíssima informació i recursos per a treballar el tema de la mort tals com materials, guies, contes, com en l'àmbit de formació per al professorat, ja que realitza cursos presencials per diferents llocs de l'estat com en línia.

Altres autors que han fet grans aportacions a la investigació sobre la temàtica del dol amb relació als treball als centres educatius són:

3. Ernesto Colomo Magrana:

- *Colomo Magaña, E. (2016). Pedagogía de la muerte y proceso de duelo. Cuentos como recurso didáctico. REICE. Revista Iberoamericana Sobre Calidad, Eficacia y Cambio En Educación, 14.2 (2016).*

4. Antonia Ramis Oliver:

- *Ramis Oliver, A. (n.d.). PROTOCOL D'ACTUACIÓ EN CENTRES EDUCATIUS GUIA BREU PER L'ASSESSORAMENT I LA INTERVENCIÓ.*

5. Anabel Ramis Oliver:

- *Ramos Pla, A., Gairín Sallán, J., Camats, R., & Aplicada., U. A. de B. D. de P. (2019). Pedagogía de la mort: percepcions i necessitats formatives que té el professorat d'escoles i els aprenents de mestre pel que fa a la pedagogia preventiva sobre la mort.*

6. Reyes Ransanz:

- *Ransanz Reyes, E. (2014). La muerte en la construcción de la identidad persona: intervenciones educativas en la ESO. 710. Universidad Complutense de Madrid.*

ANNEX 3:

4. RECURSOS EN L'ÀMBIT ESTATAL PER AL TREBALL DEL DOL A LA SECUNDÀRIA:

1. La plana web del Ministeri d'Educació i Formació Professional, a través del seu Observatori Nacional de Convivència”.

Té un cercador a on pots consultar diversos temes relacionats en l'àmbit educatiu.

Si busques amb la paraula dol, apareix un considerable llistat de llibres, revistes i altres materials prou interessants pel treball del dol amb els joves. S'ha que dir però, a tenir en compte, que hi ha molt més material per a treballar en l'etapa infantil que en l'etapa de secundària.

En Concret, pel que fa a la mort per suïcidi, hi ha també un recurs molt interessant d'aquesta fundació:

2.”La Fundación Española para la Prevención del Suicidio”:

Què és?

És una institució sense ànim de lucre privada i independent inscrita en el Registre de Fundacions del Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat amb el nombre 28-1.747.

Recursos que ofereix la Fundació:

a) **Formació de professionals en prevenció del suïcidi:** Disposa d'una àmplia oferta de Màsters, cursos presencials i en línia sobre el tema del suïcidi, i el seu abordatge a nivel preventiu i paliatiu.

b) **Difusió de coneixement sobre la conducta suïcida:** a través de l'Observatori de Suïcidi (que a sota explicaré amb més detall)*, centre de documentació sobre conducta suïcida, un manual de prevenció, etc.

c) Recolzament als supervivents: La Fundació ha editat *La pérdida inesperada. El duelo por suicidio de un ser querido*.

d) El.laboració de plans de prevenció: La Fundació ha recolzat com a secretària tècnica l'elaboració dels plans de prevenció del suïcidi de Galícia y del País Basc.

e) Desenvolupament de plans de prevenció: La Fundació ha desenvolupat 'Prevensuic', la primera app en espanyol i portuguès per a la prevenció del suïcidi.

*La Fundació ha creat l'**Observatori del Suïcidi** amb l'objectiu de mantenir, analitzar i difondre les dades sobre la conducta suïcida a Espanya, de manera que serveixi com a punt de partida per a la seva prevenció i disminució.

Una de les seves activitats és analitzar les estadístiques que existeixen al respecte com les estadístiques de defunció per causes de mort que, amb un decalatge de dos anys, publica l'Institut Nacional d'Estadística.(Fundación Española para la Prevención del Suicidio, 2017)

ANNEX 4:

5. RECURSOS EN L'ÀMBIT BALEAR:

1. CONVIÈXIT:

- **Què és:**

L'Institut per a la Convivència i l'Èxit Escolar és una institució per a la consulta que ofereix el GOIB amb l'objectiu de millorar la convivència escolar de les Balears.

- **Estructura:**

L'equip de Convièxit està compost per:

- 1 director: Jaume Font
- 3 assessors tècnics: Aina Amengual, Alexandre Camacho i Eulàlia Gelabert
- 2 tècniques de coeducació i diversitat:
 - 1 a Mallorca: Josefina Ribera
 - 1 a Menorca: Catalina Pons.

6. ACCIONS REALITZADES:

Em vaig posar en contacte amb el director de l'Institut, Jaume Font i li vaig demanar el que es fa per prevenir o pal·liar el dol entre els joves i des dels centres.

A continuació exposaré les idees principals de com es treballa en l'àmbit autonòmic aquest tema des del que em van explicar a Convièxit i després exposaré, de manera més esquemàtica, els organismes implicats més importants.

A/Com es treballa a nivell balear el dol des dels centres de secundària?

Ens explica que depèn molt del centre, de la causa del dol, de qui és la persona que lidera el procés (tutor/a, orientador/a, etc.) però que bàsicament es solen utilitzar aquests recursos:

1. A la **Plana web Convivèxit** hi ha penjat diferents recursos que poden ajudar als centres a articular una feina, unes estratègies d'actuació davant una situació de dol (A la pipella on posa DOI i SUÏCIDI).

Depèn molt, de quin és el motiu de dol:

- Per malaltia: pare, mare, germans, padrins, companys/es, mascotes, etc
- Per accident
- Per suïcidi
- Per edat (mort natural)
- Per situació de catàstrofe, emergència, situacions traumàtiques

2. Normalment, **els centres quan necessiten assessorament més personalitzat o concret, criden a CONVIÈXIT i el personal assessor tècnic docent, pot fer una atenció i seguiment més personalitzat.** En alguns casos, **situacions sobteingudes, torrentades, etc. es pot acompanyar directament, presencialment** a l'equip educatiu del centre.

3. Quan és un **cas d'una mort o pèrdua per una situació traumàtica sobteinguda, hi ha un conveni de col.laboració amb el Col.legi Oficial de Psicòlegs, que ofereixen la seva ajuda, a través dels equips d'emergència del 112 de cada Illa.**

4. La majoria de centres de secundària de les Illes Balears, tenen el **"Servei de Consulta jove"**(més endavant està més desenvolupat):

- El personal metge i d'infermeria es traslladen setmanalment als centres on atenen de forma confidencial totes aquelles consultes de l'alumnat que ho necessiti en l'àmbit de la salut. És una bona eina per identificar i poder derivar casos.

5. Enguany ha començat el programa "**Coreducasalutmental**", de **col.laboració i feina en equip entre EDUCACIÓ i IBSMIA**, per a poder fer un seguiment i una actuació conjunta en tots aquells casos referents a salut mental, bàsicament, conductes autolítiques. Hi ha un infermera gestora dels casos que és qui fa la coordinació quan és necessària als Centres de Salut Mental.

6. Des de l' **Observatori del Suïcidi de les Illes Balears** s'està elaborant un **Pla de prevenció**, en l'àmbit de totes les Illes, **del suïcidi**. Ja està apunt de sortir, s'està acabant la revisió del Protocol d'actuació en el risc autolític detectat en els centres educatius de les Illes Balears (fet conjuntament per Salut i Educació)

Per tant, a tall de resum i esquema podem veure que els recursos que tenim les illes Balears per a prevenir o pal.liar les situacions de dol són:

B) Recursos a l'àmbit Balear:

1. Coreducasalutmental:

És una coordinació entre Salut i Educació per donar resposta a tots aquells casos de Salut Mental que es poden donar a un centre educatiu.

En aquestes coordinacions és a on s'ha elaborat la guia i protocol d'actuació en casos de conductes autolítiques als centres educatius, que ens diuen sortirà aviat.

També, a partir d'aquestes reunions de coordinació sorgeix la necessitat d'algú que ajudi i acompanyi als centres en el moment que des+ d'orientació es fa la derivació a salut mental.

Fer el seguiment i aconseguir fer una feina conjunta entre Salut Mental i Educació ens diu que no és fàcil i que per això sorgeix la figura d'aquesta infermera gestora.

Coereducasalutmental, per tant, **són simples reunions de coordinació entre Salut Mental i Coeducació, i qui ho coordina és la Cap d'IBSMIA**(Institut Balear de Salut Mental en la infància i adolescència) de Son Espases (Isabel Flórez, Directora Institut Balear de Salut Mental de la Infància i l'Adolescència IBSMIA).IBSMIA, és el mateix que hi ha a Mercadal (Menorca).

Aquesta infermera està a Son Espases, i allà rep les cridades dels centres, dels serveis d'orientació,... quan hi ha hagut un intent de suïcidi, casos de salut mental que afecten molt la vida del centre, etc, ajuda a programar les visites als respectius centres de salut i en fa el seguiment del cas. Pot ser que en algun cas es desplaci als centres, però **NO fa intervenció directa**.

2- L'observatori de Suïcidi:

- **Què és?**

En coherència amb les seves finalitats fundacionals, la Fundació Salut Mental Espanya per a la prevenció dels trastorns mentals i el suïcidi ha creat l'Observatori de Suïcidi amb l'objectiu de mantenir actualitzada, analitzar i divulgar la informació que sobre aquest problema existeix a Espanya, especialment sobre la seva magnitud epidemiològica i impacte social i sobre les experiències i estratègies per a la seva prevenció.

- **Dades informatives:**

En 2015 es van produir 93 suïcidis a Illes Balears: exactament 2 de cada 3 d'homes. Això suposa una mitjana d'1,8 suïcidis a la setmana.

Aquestes xifres, que es basen en les últimes dades publicades per l'INE al febrer de 2017 i que estan referits a 2015, suposen 4 suïcidis menys que en 2014 (una disminució del 4, 1%), però amb comportament desigual entre sexes. Mentre que els homes van registrar 5 suïcidis menys (-7,5%), les dones van registrar 1 suïcidi més (+3,3%).

Mentre que a Illes Balears disminueixen en 2015 per tercer any consecutiu els suïcidis masculins, els suïcidis femenins tornen a registrar una xifra històrica que supera en 1 suïcidi la màxima de 2014.

En coherència amb l'augment del nombre de suïcidis femenins, les seves taxes per 100.000 habitants també augmenten fins a registrar un màxim històric. La disminució però major pes dels suïcidis entre homes fa que la taxa global torni a baixar per tercer any consecutiu.

La mitjana estatal és de 7,76 suïcidis per 100.000 habitants, mentre que la d'Illes Balears se situa lleugerament per damunt: 8,42.

El nombre més gran de suïcidis es produeix entre els 40 i els 49 anys en homes i entre els 70 i 79 anys en dones. En 2015 es va suïcidar un nen menor de 15 anys.

El risc de suïcidi augmenta amb l'edat, sobretot en homes. Respecte a les edats més primerenques, el risc es multiplica gairebé per 4 en el cas dels homes i per 6 en el de les dones. (*Observatorio del Suicidio en España 2017. - Prevención del suicidio. (n.d.).* <https://www.fsme.es/observatorio-del-suicidio-2017/>).

3. Conselleria d'Educació, a través dels seus departaments Convivèxit, Atenció a la Diversitat i de l'Equip d'Alteració del Comportament:

- **Què és el que es fa i s'ha fet:**
 - S'ha començat a revisar i crear protocols d'actuació a les escoles i a organitzar la formació a professionals de l'educació per tal de poder oferir suport psicològic a iguals d'infants i joves que han mort per suïcidi, donar pautes de detecció per a familiars, alumnat i docents, i per tal de posar en marxa programes formatius per a orientadors i programes de suport a familiars d'infants i joves que hagin realitzat temptatives.
 - En l'àmbit de la sensibilització, en 2018 s'han dut a terme nombroses xerrades divulgatives dirigides a la població amb l'objectiu de donar a conèixer el problema, trencar el silenci i eliminar la càrrega d'estigma i el tabú que suscita el suïcidi. Durant les xerrades s'ha parlat sobre els mites, els senyals

d'alarma i sobre com tractar el tema de manera adequada i preventiva.

ANNEX 5:

6. RECURSOS EN L'ÀMBIT INSULAR:

Podem observar que des de les Illes Balears en conjunt ja tenim o hi han diversos recursos o serveis que s'encarreguen de facilitar, donar suport o ajudar a nivell preventiu i pal.liatiu.

A) Actuacions realitzades:

En l'àmbit local (Menorca), em vaig posar en contacte amb una de les orientadores d'un Institut de Maó per a demanar-li el procediment que segueixen ells en cas que vulguin informació, assessorament i /o ajuda tant en el cas d'obtenir els recursos

És a dir, quin procediment o passes segueixen a l'hora de treballar el dol al curs escolar de forma preventiva, o al moment en què es dona in situ una situació de dol, en totes les àrees que aquest fet comporta tant en l'àmbit preventiu com pal.liatiu.

També vaig consultar a una psicòloga de l'illa especialitzada en temàtica de dol la qual també és l'encarregada de dinamitzar i presentar els tallers que ofereix el Consell Insular als centres educatius.

A continuació per tant, presentaré tant els recursos humans que s'han explorat per obtenir la informació de com es gestiona el tema i després els organismes dels quals disposem a Menorca per la gestió del dol a secundària.

B) Recursos humans consultats:

1. L'orientadora del centre Cap de Llevant de Maó, Miriam Sánchez:

Des del seu Institut es basen en les indicacions de Convivèxit. També, utilitzen una guia que els va passar la psicòloga del Mateu Orfila que es diu BIDEGUIN GUIA DUELO CENTRO ESCOLAR.

Per altra banda, els tallers, xerrades i sessions individuals que ells fan són a través del programa de Salut Jove del Consell Insular de Menorca.

2. Psicòloga especialitzada en dol a Ciutadella, Belen Calafell:

Diu que recentment, a causa de les altes demandes de l'atenció dels seus serveis especialitzats, a petició del Consell Insular de Menorca, ha realitzat una recerca i anàlisi dels recursos, una descripció de les dades, conclusions, necessitats no cobertes i propostes de millora en el tema del dol.

La segona part de la recerca ha estat elaborar una Guia d'Actuació des dels Centres Educatius. (a març de 2020, falta l'aprovació de tots els organismes implicats , que està aturat a causa del confinament del virus Covid-19)

Explica que la situació en referència a un Protocol o Guia d'Actuació estandarditzat per a l'atenció dels infants i adolescents davant la pèrdua d'una persona estimada com a tal, no estava descrit fins al moment.

Així i tot, des de totes les àrees implicades (Salut, Educació i S.Socials) quan hi ha una situació de mort on infants o adolescents es veuen afectats, si porten a terme accions aïllades.

És a dir, d'una manera o altra si es fa un acompanyament i atenció, però **faltava una coordinació, unes pautes generalitzades, un llistat de recursos i professionals que tots puguem compartir, una part de teoria i justificació de per què és important tenir un guió a seguir.**

A partir de comptabilitzar les diferents demandes i necessitats que li arriben constantment, des del Consell li van encarregar un **estudi per a fer la recollida de totes aquestes accions que cadascú des del seu àmbit ja estava realitzant** i, paral·lelament **ha elaborat una Guia d'Intervenció des dels Centres Educatius.**

Argumenta que en aquests moments ja està tot acabat, únicament falta la revisió de la Guia per part d'un grup representatiu del total de professionals amb qui ha consultat per a la recollida de dades. Diu que la seva opinió i aportació final és important.

Una volta la situació de confinament acabi, diu, tots aquests tràmits també es podran tancar.

Des de la recerca d'informació del que hi ha sobre el tema, i mirant els recursos que hi ha des de la Conselleria i el Consell, observa que **hi ha accions puntuals, algunes publicades i d'altres no, tant en Ed. Infantil, Primària com Secundària.**

Explica que, òbviament, es poden donar moltes particularitats en l'atenció als infants i adolescents en dol, en funció del motiu i circumstàncies de la mort, l'etapa escolar, la situació sociofamiliar prèvia... per això **és important recollir-ho per escrit i fer un circuit de coordinació.**

Quins recursos tenim a Menorca segons Belen:

Al dia d'avui a Menorca hi ha algun material que és conegut per gairebé tothom Convivèxit del Govern i un Taller de Salut Jove del CIME, així com alguns professionals de referència que tenim l'especialitat en aquest tema. Llavors, en cas de donar-se una situació de mort, solen fer-nos la consulta.

A partir d'aquests pocs recursos coneguts es va actuant i diu que s'està fent prou bé.

En el **cas dels alumnes de secundària, si s'està atenent de manera individual a aquells alumnes que si ho necessiten, s'ofereix una atenció des de Salut Jove adaptada a les necessitats de cada cas, però grups de dol per a adolescents que han patit la mort d'una persona estimada NO n'hi ha.**

Per tant, aquesta àrea serà un punt a on podré proposar propostes de millora.

ANNEX 6:

AMPLIACIÓ DE LA INFORMACIÓ DEL PROGRAMA DE SALUT JOVE I DEL TALLER: *Acompanyament al dol en adolescents que estàn vivint la pèrdua d'una persona estimada.*

5. RECURSOS EN LÀMBIT INSULAR PER AL TREBALL DEL DOL A LA SECUNDÀRIA:

A continuació per tant, presentaré el servei específic a Menorca que s'utilitza des de les escoles que acabo de comentar i exposaré els tallers específics en temàtica de dol que es duen a terme:

Consell Insular de Menorca:

<http://salutjove.cime.es/gescursos/VerTaller.aspx?ID=337>

Programa Salut Jove:

- **Què és?**

El Salut Jove i Cultura és un programa del Consell ofereix als centres escolars de Menorca una oferta de tallers dirigits a facilitar als nens, joves i les famílies l'adquisició de coneixements, habilitats, actituds i valors que es necessiten per créixer i viure de manera saludable per tal que s'autoresponsabilitzin en un millor benestar físic, psíquic i social.

- **A qui s'adreça:**

Als grups de les aules dels centres educatius de Menorca, les famílies i el professorat que ho necessiti i ho demani.

- **Tallers específics que treballen el dol en l'educació secundària (1):**

Tal com he pogut comprovar, hi ha un taller destinat al dol a primària i un altre a secundària, aquí va el que en aquest treball ens interessa:

- **Acompanyament al dol en adolescents que estan vivint la pèrdua d'una persona estimada:**

- **Descripció:**

Quan perdem una figura protectora de referència, els joves poden fer-se invisibles. A vegades no se'ls permet ensenyar les emocions i sentiments en aquest moment de dol i pèrdua.

Aquest col·lectiu d'infants i adolescents són un grup d'iguals, i és interessant que es puguin sentir acompanyats, que comparteixin i es vegin reflectits en la pròpia vivència de l'altre, sentint-se sostinguts pels diferents professionals que duen a terme el taller.

Per tal d'atendre i disminuir el seu dolor i malestar cal permetre la seva participació en la situació familiar present i donar-los les eines i recursos suficients per a saber gestionar de manera adaptativa les emocions emergents. En el cas concret dels adolescents, aquests estan en una època vital caracteritzada per l'experimentació de diferents pèrdues inherents a l'evolució natural de la persona: perdre la infància, viure la necessitat d'autonomia i distanciament de la família, el canvi significatiu que experimenta el seu cos.

Per altra banda, també es sap que en la vivència d'una pèrdua significativa, per a l'infant i l'adolescent l'aula s'ha de convertir en un lloc terapèutic. En aquest sentit, el personal docent necessitarà tot el suport possible que l'ajudi a respondre a les diferents situacions que es trobarà i, al mateix temps, haurà de fer de model de com una persona adulta respon davant el patiment de les pèrdues de la vida. ("Salut Jove - Consell Insular de Menorca," n.d.-a)

- **Objectius:**

- Atendre i acompanyar les necessitats físiques, emocionals, cognitives i conductuals que presenten els adolescents davant la pèrdua d'una persona estimada. Facilitar les eines i recursos adequats als adolescents per a una gestió emocional adaptativa.
- Atendre el procés de dol des del Centre Educatiu, com a eina de prevenció i seguretat.
- Proporcionar pautes d'orientació al professorat per a atendre les reaccions de l'alumnat, les famílies i les seves pròpies.

- Prevenir, detectar i atendre factors de risc davant possibles dificultats en un procés de dol no elaborat.
- Proporcionar els beneficis que suposa compartir la pròpia vivència amb el grup d'iguals. ("Salut Jove - Consell Insular de Menorca," n.d.-a)
- **Conceptes i Continguts:**
 - El procés de dol com una vivència natural que cal ser atesa en funció de les necessitats de cada persona i/o col·lectiu.
 - Reaccions més freqüents dels adolescents davant la mort d'una persona estimada.
 - Factors de risc i factors protectors per a la vivència adaptativa del procés de dol en els adolescents.
 - Introducció a una pedagogia sobre la vida i la mort des dels Centres Educatius. ("Salut Jove - Consell Insular de Menorca," n.d.-a)
- **Destinatari:**
 - Alumnes d'Educació Secundària i Batxillerat que estan vivint el procés de dol per la mort d'una persona estimada, així com el seu grup de referència dins el Centre Educatiu.
 - Cicles de l'educació secundària: 2n ESO, 3er ESO, 1r ESO, 4t ESO, 1r batxillerat, 2n batxillerat. ("Salut Jove - Consell Insular de Menorca," n.d.-a)
- **Sessions:**
 - 1 sessió individual de 60 minuts
 - 2 sessions grupals de 90 minuts (interval de dues setmanes entre cadascuna de les dues sessions grupals)
 - 2 sessions amb l'equip docent de 60 minuts
 - TOTAL: 5 sessions
 - En cas que les professionals responsables i/o l'equip docent de referència així ho consideri, es proposarà una sessió amb la família de l'alumne/a en dol. ("Salut Jove - Consell Insular de Menorca," n.d.-a)

- **Grup Aula Lloc:** Aula centre
- **Responsable/s dels tallers:**
 - Belen Calafell: psicòloga sanitària de cures pal.liatives i atenció al dol.
 - Sara Cuartero: psicòloga especialitzada en psicoteràpia transdisciplinària. (“Salut Jove - Consell Insular de Menorca,” n.d.-b)
- **Metodologia:**
 - Entrevista de valoració amb l’equip docent responsable de l’alumne/a en procés de dol.
 - Sessions semiestructurades per objectius a assolir.
 - Les tècniques utilitzades seran de tipus dinàmic, comunicatiu i creatiu amb la intenció d’integrar les reaccions individuals i col·lectius pròpies de les diferents etapes del procés de dol.
 - Valorar una intervenció individual amb algun/a alumne/a, si així es valora per part de les professionals responsables.
 - Durant la participació de les dinàmiques proposades per part dels professionals conductors del grup respecte a la manera que cada membre del grup viu el seu procés de dol Acompanyar, validar i atendre les diverses necessitats i expressions de cadascun dels membres del grup Actituds
 - Dinàmiques de grup i de forma individual per a ajudar a l’expressió emocional del procés de dol que es viu.
 - Directrius o pautes que responguin a les reaccions de cadascú i del grup. Treball amb tècniques d’expressió amb el cos, artística i habilitats de comunicació assertiva.(“Salut Jove - Consell Insular de Menorca,” n.d.-a)
- **Avaluació:**
 - Es duen a terme unes entrevistes de fi de taller amb l’equip docent que es tengui de referència. (“Salut Jove - Consell Insular de Menorca,” n.d.-b)

